

Vermes Gábor: Kulturális változások sodrában

MAGYARORSZÁG 1711 ÉS 1848 KÖZÖTT

Ford. Zimmer Judit. Balassi Kiadó, Bp., 2011. 289 old., 3200 Ft

Az Egyesült Államokban élő, kiváló történész új könyve – témáját tekintve – akár meglepetés is lehet a hazai olvasóknak. Vermes Gábor korábbi, Magyarországon két kiadásban is megjelent monográfiája (*István Tisza. The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist*. Columbia University Press, New York, 1985 [East European monographs]; első magyar kiadása: *Tisza István. Századvég, Bp., 1994.* [Századvég biográfiák]) ugyanis inkább azt sejtette, hogy a szerző a XIX–XX. század fordulójának történeti problémái iránt érdeklődik. Ehhez képest a magyarországi „hosszú XVIII. század” körültekintő feldolgozása egy másik, történeti viszonyait és forrásadottságait tekintve is igencsak eltérő korszak megragadására tett nagyszabású kísérlet. Vermes láthatólag nem korszak-specialistaként viselkedett, témaválasztásában egy más típusú következetesség ragadható meg: voltaképpen a magyar liberalizmus előtörténetének és genezisének a problematikájáig hátrált vissza, mintegy a Tisza pályájához kötődő eszmék – liberalizmus és konzervativizmus – és mentalitás szerveségét firtatva. Egy ilyen jellegű, újító témaválasztás mindig a nehezebb utat jelenti: a már bensőségesen ismert periódusnál korábbi időszakhoz visszahátrálva a kutatónak mintha mindent újra kellene kezdenie, már legalábbis akkor, ha el akarja kerülni a publicisztikus kiindulási visszavetítéseket. Vermes Gábor ezzel az elemi nehézséggel tisztességesen szembenézett: hosszú ideig formálódó könyvének írása alatt körültekintően és gondosan rekonstruálta a maga számára a magyarországi történelem eme korábbi időszakának belső mozgatórugóit, értékrendjét, tendenciáit, s a monográfia

olvasásakor egy szuverén történeti látásmód érvényesülését figyelhetjük meg. Azaz Vermes nem egyszerűen „kirándult” egy másik korszakba, hanem valóban szakértőjévé is vált. Ennek köszönhetően olyan könyv született meg a magyarországi késő rendi társadalomról, amely sajátos, mondhatni külső nézőpontot jelenít meg a korszakról szóló hazai történeti vitákhoz képest. Hiszen Vermes Gábor két szempontból is mintegy kívülről képes közelíteni a kérdéshez. Egyfelől egy későbbi történeti korszak szakértőjeként nyúlt vissza a rendi viszonyokhoz, másfelől pedig Amerikában élő történészként nem volt részese az itthoni diskurzusnak – s ez még akkor is igaz, ha az utóbbi években e könyv előtanulmányaiából több is megjelent hazai történeti folyóiratokban vagy tanulmánykötetben, illetve Vermes tagadhatatlanul szoros baráti, kollegiális viszonyban van a hazai történész szakma számos képviselőjével, ahogyan ezt könyvének köszönetnyilvánításai mutatják is.

A monográfia felépítése és gondolatmenete nem szokványos. A szerző először a XVIII. századi Magyarország megismeréséhez szükséges legfontosabb információkat foglalja össze a területi kiterjedéstől és közjogi kérdésektől kezdve a politikai intézményekig. Már itt feltűnik azonban az a megoldás, hogy *Az emberek* című alfejezetben nem egyszerűen a korabeli társadalom vertikális és horizontális tagolódását kapjuk meg, hanem bizonyos társadalmi csoportok tipikus mentalitásának jellemzését is, a művelődési igényektől a viselkedéskultúráig. Ez a rész készíti elő a következő két fejezetet, amelyben a tárgyalt korszak nemesi világának az idő- és társadalomszemléletét meghatározó tényezőkről, az „állandóság” tudatát kialakító és reprezentáló tudati elemekről olvashatunk elemzést. Vermes számára ez a mozzanat jelenti az egyik legfontosabb megalapozást ahhoz, hogy aztán a korszak legfontosabb politikai fóruma, az országgyűlés rendjében mutassa be az átalakulást, a reformot jelentő törvények megszületését, így ütköztetve az állandóság fenntartásában érdekelt mentalitás és az újítónak vélt eszmei ösztönzések összefonódását vagy konfliktusát. Így jutunk el az

1847–48-as országgyűléshez mint a korszakot lezáró eseményhez.

Vermes Gábor, akinek egész történeti pályája az USA-hoz kötődik, mindig is ragaszkodott a magyarországi történeti témákhoz, de reménybeli olvasóközönsége alapvetően nem a hazai érdeklődőkből állt. Tiszakönyve is angolul született, s először így is jelent meg (ezt azért nem fölösleges hangsúlyozni, mert a 2001-es második kiadás alkalmával az Osiris Kiadó lefelejtette a kötetről a fordítót, Deák Ágnes nevét, s ezzel együtt az első, angol nyelvű kiadás összes adatait is, így aki csak ezt a kötetet ismeri Vermestől, azt hihetné, magyarul írta). Jelen monográfiája is angolul fogalmazódott meg, s noha ez esetben a magyar változat – tudtommal – megelőzte az amerikai kiadást, amelyen Vermes még mindig dolgozik, ez a keletkezéstörténet egyáltalán nem mellékes a munka megítélésében. Vermes könyve ugyanis – ha szabad így fogalmaznom – nem elsősorban a magyar olvasót célozza meg, legalábbis annyiban nem, hogy nem számít azokra az előismeretekre, amelyekkel a talán még létező, legalább gimnáziumi történelemérettségivel rendelkező, művelt középosztályi érdeklődő közelíthet a könyvhöz. Ez jól látszik a felhasználott általánosabb szakirodalom összetételén is: Vermes – a korszakkal foglalkozó, hazai keletkezésű és a magyarországi olvasók tájékoztatására szánt monográfiákhoz képest – jóval nagyobb arányban támaszkodik elsősorban angol, kisebb részben német összefoglalásokra, nyilván azért is, hogy megkönnyítse reménybeli angolajkú olvasóinak a tájékozódást. Ebből következően ez a könyv sajátos tükör is lehet a magyar történetírás számára: jól fölmérhető belőle, mennyire van benne legalább elemi szinten a térség történeti problematikája egy angol nyelvű, nemzetközi tudományos diskurzusban, s mennyiben tér el az itt fellelhető történeti konstrukció a magyar történetírásétól. Vermes, aki mind a nemzetközi, mind a magyarországi történetírás trendjeivel tökéletesen tisztában van, különösebb historiográfiai kitérők nélkül is tanulságosan közvetíti az eltérések és a párhuzamosságok reflektált képét, s koncepciójának kifejtése is ennek a

situációnak az észleléséhez igazodik. Nyilván még látványosabb lenne ez a sajátos, közvetítésre is vállalkozó, köztes helyzet, ha az angol nyelvű változat lát először napvilágot, s azt kellene recenzeálni, de a magyar monográfia korábbi megjelenése csupán a hangsúlyokon módosít, a lényegen nem. Mert ilyenformán erősebbnek mutatkozik ugyan a magyar historiográfiai tradícióhoz való, néhol kritikus viszony – erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérek –, s kevésbé szembetűnő, hogy mennyivel gazdagítja és árnyalja Vermes a magyarországi XVIII. századról az angol nyelvű történeti szakirodalomból ismerős képet, ám a kettős kötődés félreérthetetlenül meghatározza a monográfia érvrendszerét is.

Minden bizonnyal ezzel is – s nemcsak a szerző visszafogottan és elegánsan érvelő személyiségével – magyarázható, hogy Vermes nem élesen polemikus művet írt, s alapvetően kerülte témája történetelméleti, metahisztóriai beágyazását is. Ez utóbbi a magyarországi XVIII. század kapcsán egyáltalán nem érdektelen kérdés ugyan – s például olyan eszmetörténeti vitákban való állásfoglalást jelentett volna, mint a „felvilágosodás” fogalmának meghatározása vagy meghatározhatósága –, ám mindez eltérést jelentett volna attól a céltól, amelyet Vermes tűzött maga elé: hogy tudniillik megbízható köztörténeti, intézménytörténeti képét is nyújtsa a magyarországi rendi társadalom XVIII–XIX. századi periódusának. Persze lehetne egyfelől ezt a feladatot tehertelennek tekinteni, olyasminek, ami korlátozza a koncepció újszerű elemeinek kifejtését, másfelől pedig ébredhetnek az olvasóban kétségek az iránt is, vajon a magyar történelemben kevésbé jártas angol anyanyelvű olvasó elegendő információt kap-e a korabeli magyarországi viszonyok és intézmények megértéséhez. Csak egyetlen példa ez utóbira: ha Hannulik János Keresztély irodalmi jelentőségének méltatásakor a szerző említi is az őt a „XVIII. század Horatiusaként” emlegető egykori ítéletet (53. old.), de nem írja le egyértelműen, hogy ez Hannulik teljes egészében latin nyelvű költői életművének (is) köszönhető, tudhatja-e a feltételezett, majdani angolajkú

olvasó, hogy itt egy jelentős neolatin poétáról van szó? Persze ez a háttértudás a magyar olvasók többségétől sem várható el. Mindazonáltal alighanem főlősleges előre aggódni az angol nyelvű verzió információinak lehető teljességéért. Az ebből a kötetből hiányzó térképek, ábrák és egyéb illusztrációk megtalálhatják a helyüket a későbbi amerikai kiadásban, a szöveg is nyilván árnyaltabb lesz még, valamint az elgondolt szerkezet is valószínűleg inkább hozzásegít a magyarországi történelem XVIII–XIX. századi szakasza megismertetéséhez, mint ha a szerző csak a vitapontokat exponáló monográfiában gondolkodott volna. Az ily módon vázolható keretfeltételek vállalása egy olvasmányos, ugyanakkor számos ponton jelentős szemléleti fordulatot megvalósító összefoglalást eredményezett.

A szerző már az időhatárok kijelölésével jelezte, milyen jellegű víziója van a tárgyalt korszakról: a hosszan elnyúló törökellenes felszabadító háborúnak a Rákóczi-szabadságharc lezárulásával nyugvópontra érkező, szimbolikus utolsó éve, 1711 a nyitó dátum, s a rendi alkotmány polgári jellegű átalakítását jelző 1848 pedig a záró. Látszólag hagyományos köztörténeti dátumok, ám Vermes koncepciójában mégiscsak van ennek újdonsága. A késő rendi időszaknak ugyanis így egy szervesen összefüggő, hosszú békés periódusa lehet a könyv tárgya, egy olyan időszak, amely a kortársak és az utókor számára is a stabil intézmények és a társadalom szokászerű gyakorlatának kialakulására alkalmas körülmények világaként mutatkozott meg. Vermes Gábort éppen ez izgatta: az állandó, változatlan és kiszámítható közeg, amelybe mégiscsak beleszövedött a változás, több értelemben és több módon is. Voltaképpen tehát a folytonosság, és nem a megszakítottság áll a monográfia középpontjában, ám Vermes korábban már emlegetett, „kivülálló” mivolta abban is megnyilvánul, hogy ehhez is másképpen viszonyul, mint a hazai historiográfiai tradíció. A magyar történetírásban ez a dilemma az 1790-es évek nemzedéke és az 1830-as évek reformterekvései kapcsolatában vetődik fel a legélesebben, egymástól igencsak eltérő értékelésekben. Vermes egy rövid

passzusban igen találóan foglalja össze az egymástól legelütőbb felfogásokat. H. Balázs Éva munkásságához (leginkább 1967-es Berzeviczy-könyvéhez) köti hozzá a két „reformnemzedék” szoros kapcsolatát valló nézetet – amely egyébként, tegyük hozzá, azért is testesült meg a leginkább az itt is idézett, kissé publicisztikus ízű kijelentésekben, mert H. Balázs Éva a Berzeviczy-életrajznak a tézist legalább valószínűsíteni képes folytatását végül nem írta meg. A „szkeptikus” felfogást Vermes Kosáry Domokosnál látja, ám felhívja a figyelmet arra, hogy Kosáry is feltételezett valamilyen rejtett, búvópatakszerű kapcsolatot a két korszak törekvései között. A legfőbb érdekesség nem is ennek a voltaképpen lappangó, ám nem csupán e két neves szakember nézetkülönbségében megragadható történészvitának a felmutatása, hiszen erről már monografikus feldolgozás is született (Miskolczky Ambrus: *A felvilágosodás és a liberalizmus között. Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történészvita anatómiája*. Lucidus, Bp., 2007. [Kisebbségkutatás könyvek]), hanem az alapvető vitapozíciók felváltása egy másikkal. Szemben ugyanis a szinte hitviszterűen működő, tekintélyekre hivatkozó, kijelentéseken és meggyőződéseken alapuló állásfoglalásokkal, amelyek rendre s mindmáig a vélelmezett igazság verifikálására vagy cáfolására szolgáló forrásokon alapuló kutatásokra nem támaszkodnak, Vermes arra hívja fel a figyelmet, ami a vitázó véleményekben közös: hogy ti. mindkettő a „haladó gondolkodásúak által a magyar történelemben feltételezeten játszott vagy nem játszott szerepből” indult ki (128. old.). Vermes ezen a ponton lép ki a diskurzusból: őt ugyanis nem a „haladás” nehezen megfogható jelensége érdekli, hanem a folytonosság tradicionális elemei, s ezeknek a létezését igen nagy anyagon bizonyítani is tudja.

Vermes Gábor persze pozíciójából következően – könyvét New Yorkban írta meg, nagy távolságban a magyar történelem levéltári forrásaitól – nem azt az utat követte, hogy másféle, akár lokális forrásanyagot kívánta volna bizonyítani a fentebbi történészvita kérdésfelvetésének meghaladhatóságát.

gát. Ehelyett alapvetően nyomtatott, kiadott szövegekkel dolgozott, ám igen komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy minél több, a korszakból származó szubjektív forrást (levelezést, naplót) vonjon be az elemzésbe, s ezáltal a politika szintje alatt érvényesülő mentalitás különböző változatait tudja felmutatni. Ehhez a törekvéséhez igen fontos előfeltétel az, amit a kötet címe is kiemel: Vermes a kulturális beágyazottság, illetve a kulturális változások jelenségein keresztül kívánja a korszak mélyszerkezetét megragadni. Ez a döntés azt is magával hozza, hogy a kötet egy tágran értelmezett kultúrafelfogással számol – még ha a szerző nem bonyolódik is bele abba, hogy körülírja saját viszonyát a történetírás kulturális fordulatához (*cultural turn*). Nyilván nem független Vermes monográfiájának szemlélete az utóbbi időszak kultúratudományi fordulatától, ezt a bevezetőben hivatkozott szerzők névsora is mutatja, no meg az, hogy számára a kultúra fogalmába láthatólag beletartozik az embert környező világ jelenségeihez fűződő viszony is, azaz a kultúra olyan általános technikaként mutatkozik meg, amellyel az emberek saját világukat létrehozzák és működtetik. Vermes könyvében ez nem egyszerűen antropológiai előfeltevés, hiszen itt egy konkrét történeti periódus elemzéséről van szó, s így a térben és időben meghatározott vizsgálati tárgy konkretizálja is a szemlélet irányát. Mindez azonban nem rigorózus elméleti levezetesként mutatkozik meg, mondhatni, sokkal inkább gyakorlati döntésként van itt jelen a kultúra fogalma. Vermes eljárása azért is figyelemre méltó, mert így ismét egy reflektált, a korábbi historiográfiai tradícióhoz kritikusan kapcsolódó döntés tárul fel előttünk. A XVIII. század ugyanis a magyar történelemnek az a ritka korszaka, amelyről született nagyszabású, kulturális kiindulású koncepció: Kosáry Domokos nagy művelődéstörténete (első kiadása: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Akadémiai, Bp., 1980.). Vermes könyvének irodalomjegyzékében az eredeti, magyar nyelvű monográfia nem is szerepel – csak a rövidített, angol nyelvű verzió (*Culture and Society in Eighteenth Century Hungary*. Corvina, Bp., 1980.) –, ám ez

a hiány is beszédes. Kosáry munkája a művelődés megragadására erős – bizonyos mértékig talán erőltetett – modellalkotással és a modellhez igazított intézményi szerkezet részletes bemutatásával tett kísérletet; önnön koordináta-rendszerén belül következetesen elhelyezve minden jelenséget és személyt a haladás mércéjével mérő társadalomfelfogás keretei között; természetesen erős kizárásokkal, hiszen például az anyagi kultúra vagy az életforma kérdései tudatosan ki voltak rekesztve a vizsgálatból. (Ez is mutatja egyébként, hogy Kosáry felfogását a *cultural turn* előtti szemlélet határozta meg.) A koncepció legerőteljesebb egykorú bírálata éppen az irodalomtörténet oldaláról fogalmazódott meg (Tarnai Andor recenziója, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1982. 363–370. old.); mai szemszögből ehhez talán azt érdemes még hozzátenni, hogy Kosáry statikus, háromosztatú modelljét ellentmondásmentesen aligha lehet egyben dinamikus változások elindítójának is tekinteni. Vermes könyve – függetlenül attól, hogy sem Kosáry magyar nyelvű monográfiáját, sem Tarnai kritikáját nem hivatkozza – a XVIII. századi magyarországi jelenségekre vonatkozó történetikultúra-modell revíziójának kísérleteként is felfogható. Vermes kultúrafelfogása ugyanis tudatosan nem taxonómikus és rendszerszerű, hanem integráló jellegű: egy kollektív értékvilág és mentalitás kerete. Ezért is lehet alkalmasabb egy majdnem másfél százados időszak konstans elemeinek leírására, s ezért is kezelheti finomabban ez a koncepció az állandóságon belüli módosulások, változások kérdését.

Mindezek alapján aligha meglepő, hogy Vermes Gábor folyamatosan fontos szerepet szán az irodalmi és művészeti jelenségeknek – ez voltaképpen a szubjektív források kiemelt szerepével is összefügg (gondoljunk csak arra például, milyen fontos forrásanyagot jelent a szerzőnek a Kazinczy-levelezés). Irodalomtörténészként ezen a ponton érezhetek némi hiányt: a könyv koncepciójához mérten ugyanis túlságosan merevnek, néhol pedig pontatlannak érzem a stílustörténeti korszakolásra visszanyúló érvelést. Az még talán kevésbé zavaró, hogy a szerző időnként olyasmit

minősít például romantikusnak vagy szentimentálisnak, aminek besorolása egyáltalán nem egyértelmű az irodalomtörténeti szakirodalomban – ennél fontosabb szerintem az, hogy a stílustörténeti kategóriák olyan előzetes, preformált osztályozási kategóriaként jelennek meg, amelyek mindig önmagukkal identikus fogalomként funkcionálnak, ami nincs összhangban a monográfiában kialakított kultúrafelfogás diskurzív jellegével. Ilyenformán ugyanis óhatatlanul illusztratív szerepbe kényszerülnek a művészeti alkotások, mintegy ezek és csak ezek kapnak határozott, rögzített helyet a kétarcú kulturális folyamatban. Persze érdemes azt is hangsúlyozni, hogy ezen a ponton is jelentős az eltérés Kosáry művelődéstörténetének a szépirodalomhoz való viszonyulásától. Hiszen ott eléggé rigid módon szinte csak mint ideológiai lenyomatra van szükség az irodalmi példákra (ahogyan ezt a szerző egyértelműen megfogalmazza: azt kívánja vizsgálni, „hogy mit képviselt egy adott kor szépirodalma mint a társadalmi valóság: osztályok, rétegek feltételeinek tükrözője, és egyben mint a társadalomban jelentkező igények kielégítője, sőt bizonyos fokig formálója is” – Kosáry: *i. m.* 18. old.). Vermes könyve ennél jóval finomabb kategóriákkal dolgozik, ám a mentalitás értelmezésében követett eljárás az irodalmi művek esetében is előhívhatott volna egy szövegszerű, nyitottabb hermeneutikát, vagy legalább a stílustörténeti besorolásnál rugalmasabb értelmezői gyakorlatot.

A Balassi Kiadó láthatólag komoly gondot fordított a kötet gondozására: nemcsak szép és izléses külsejű könyvet adott ki, hanem a tartalomra is ügyelt. Zinner Judit személyében jól ismert, gyakorlott fordítót találtak a szöveg átültetésére, s volt gondjuk arra is, hogy egy közismerten alapos és szigorú lektort, a történész Soós Istvánt kérjék fel a munka, illetve a fordítás ellenőrzésére. Ennek a figyelemnek a következtében valóban jól használható, Vermes Gábor rangjához méltó kiadványt vehetünk kézbe. Mindazonáltal a kettős kulturális kötődésű monográfiából így sem sikerült a magyar történeti diskurzusba mindenestül belesimuló kötetet létrehozni – ami persze nem is feltétlenül baj,

mert a munka így legalább felismerhetően őrzi eredetének semmiképp sem letagadandó körülményeit. Vermes nyilván erősen ki volt szolgáltatva azoknak a könyvtári lehetőségeknek, amelyek New Yorkban rendelkezésére álltak, még akkor is, ha bizonyosan folytatott magyarországi kutatásokat, és az internet is sok mindent áthidalhatóvá tett. Ez különösen jól látszik a szépirodalmi szövegek idézésére felhasznált szövegkiadások esetében: némileg esetlegesnek látszik, honnan vesz át a szerző idézeteket, az alapvető kiadások ugyanis nem mindig a legjobb, vagy legalább az irodalomtörténeti szakirodalomban sztenderdek számító edíciók. Ennek persze aligha lenne nagyobb jelentősége egy angol nyelvű monográfiában, de a magyar verzióban bizony feltűnik – bár lehet, hogy csak az irodalomtörténész olvasónak. S hát arra is akad – igaz, csekély számú – példa, hogy a szerző, a fordító és a kiadó háromszögében szinte észrevétlenül torzul egy-egy információ. Az irodalomjegyzékben szerepel például egy Richard von Dulman nevű szerző, akinek a neve egyébként a névmutatóban nem is fordul elő – itt nyilván egy egyszerű sajtóhiba hozott létre új nevet, hiszen a megadott munka a Magyarországon is jól ismert, kitűnő német történelemszótár, Richard van Dülmentől való. Nem állítom persze távolról sem, hogy ez a hiba jellemző lenne a könyvre, ám az bizonyos, hogy a Vermeséhez hasonlóan két kulturális tradíció között közvetítő munkák esetében megnő az efféle pontatlanságok esélye, hiszen nem egy kézben összpontosul a kötet létrehozása. S ezzel ismét visszatértünk oda, ahonnan a recenzió gondolatmenete elindult: a kötet kettős kontextusától aligha tekinthet el bárki, aki Vermes Gábor izgalmas és számos ponton újszerű könyvét kézbe veszi. Ám ez a jelleg éppúgy rendkívül tanulságos, mint ahogy maga a monográfia önmagában is nagyban hozzájárul ahhoz, hogy újra ismerőssé tegyen egy izgalmas történeti korszakot.

Perényi Roland: A bűn nyomában

A BUDAPESTI BŰNÖZÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETE, 1896–1914

Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány – L'Harmattan, Bp., 2012. 318 old., 3100 Ft (A múlt ösvényén)

Aligha akad mostanság olyan téma, amely aktualitásában és tünetszerűségében lekörözhetné a társadalmi csoportok (például a hajléktalanok) vagy bizonyos tevékenységek (például a dohányzás) kriminalizálásának és ezzel összefüggésben a köztérhasználat és a bűnözés meghatározásának, a róla kialakuló-kialakítandó képnek a kérdéskörét. S ugyanígy: az elmúlt két évtized (nem csak magyar) népszerű belletrisztikája is fokozottan fordult a nagyváros és a bűnözés összefonódásainak tárgyalásához – elég csak a történelmi krimik jószerével áttekinthetetlen hadára gondolnunk.

Mint mindennek, ennek is megvan azonban a maga története, amelyet Perényi Roland tárgyal disszertációja átdolgozott változatában: milyen kép lehetett a budapesti bűnről, bűnözőkről és bűnüldözőkről 1896 és 1914 között a korabeli hatalmi apparátusban és a sajtó, valamint a többi médium munkásaiban és az általuk kiszolgált vevőkörben. Ezt az elsődleges kérdést egészíti ki a budapesti köztérhasználat alakulásának elemzése, amelyben Perényi rámutat azokra a várostörténeti változásokra, amelyeket érdemes figyelembe venni, ha a fővárosi bűnözés topográfiáját akarjuk rekonstruálni (a címadást – *A bűn nyomában* –, bár kétségtelenül szemléletes és érzékletes, Katona Géza hasonló című munkája miatt talán érdemes lett volna jobban megfontolni).

Általános módszerét tekintve a kötet leginkább a diskurzuselemzéshez kapcsolható, amennyiben a korabeli kriminalisztikai szakirodalomnak, a törvényeknek és rendeleteknek, statisztikáknak, a populáris kultúra termékeinek, a szociális riportoknak és a tömegsajtó különböző műfajú produktumainak rengetegében igyekszik rendet vágni, és – a prostitúció kivéte-

lével – feltárni a „hétköznapi bűnözésben” e szűk húsz év alatt tapasztalható elmozdulások vagy éppen állandóságok társadalomtörténeti mibenlétét, recepcióját, okait és következményeit. A metodikai nehézség – ahogy Perényi Roland mindjárt a könyv elején le is szögezi (13. old.) – abban áll, hogy a források meglehetősen egyoldalú kép megrajzolását teszik csak lehetővé: maguktól a bűnözőktől, a büntetettekről ugyanis nem maradt ránk olyan leletek, amelyek árnyalhatnák, ellensúlyozhatnák vagy akár megerősíthetnék a hatalomgyakorló és véleményformáló elit perspektívájából feltárolt képet. Mi több, gyakorló rendőrök sem segítik visszaemlékezések, naplók formájában hátrahagyott szövegeikkel a történész dolgát. Elemzői metódusában a szerző mindazonáltal közvetíteni kíván a kvantitatív vizsgálatok és a történettudományok frissebb, a „kulturális fordulat” nyomában megerősödő irányzatai között, amikor egyfelől a „hivatalos” diskurzusban, másfelől a nyilvánosságot kiszolgáló közegek diskurzusában hol a statisztikákra, hol pedig a narratív elemzésekre támaszkodik.

A hat nagy fejezet ezen alapvetések mentén, a tudományos irodalom, a bűnözői és bűnüldözői statisztikák, a városszerkezetben beállt módosulások, a nagyvárosi tömegsajtó, a politikai napilapok és a szociális riportok anyagainak – alapos, bár egyre rövidebbre fogott – feldolgozásával válaszol a kiindulásul szolgáló kérdésfelvetésre. Perényi Roland a könyv vége felé mintha belefáradna a már-már áttekinthetetlen matéria elemzésébe, mintha egyre kevesebb figyelmet fordítana a szerzteágazó témakörök egybeforrasztására. Ennek oka bizonyára abban rejlik, hogy nagyrészt saját forráskutatásaira kellett hagyatkoznia, mivel – mint hangsúlyozza – a téma bizony „gyerekcipőben jár [...] a magyarországi társadalomtörténet-írás belül” (7. old.). Ennek fényében csakis elismeréssel lehet adózni a kísérletnek: az első – legterjedelmesebb és talán legjobban sikerült – fejezet a maga összetettségében, a nyugat-európai előképek bevonásával mutatja be a korabeli magyarországi – és budapesti – kriminalisztikához kapcsolódó tudományos értelmezéseket és sta-

tisztikai elemzéseket (többek között Konek Sándor, Földes Béla, Lenhossek József, Vámbéry Rusztem, Balogh Jenő írásairól van szó), kitér a bűnügyi múzeum funkciójának megítélésére, és rekonstruálja azokat a szemléletbeli elmozdulásokat, amelyek relevánsnak bizonyultak a bűnüldözési technikák, a törvényhozói praxis és a bűnözőkről kialakított kép változásai-ban is. A személyazonosításra szolgáló eljárásoknak, a rendőri „tekintet” iskolázásának elemzését követi aztán a nagyvárosi szegénység és etnicitás bűnelkövetésben játszott szerepének, valamint a – főként gyermekvédelemmel, a fiatalok elkövetőkkel és a rabsegélyezéssel kapcsolatos – bűnmegelőzés problémájának tárgyalása. Bár a szerző kitartóan kerüli a valóban történetietlennek minősíthető aktualizálást, mégis napjaink közpolitikai vitáival kísértetiesen egybecsengő következtetésekre jut, amikor például a fiatalokúak kihágásainak esetében a védelem vagy megelőzés és a büntetés vagy kriminalizálás közötti határok elmosódottságáról értekezik (89. old. sk.). A megtorlásra építő hatalommal szemben a megelőzés és a reintegráció gondolatának térnyeréséről és ennek megjelenéséről a paragrafusokban tanúskodik Finkey Ferenc jogtudós *A csavargás és koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból* című (a kötetben nem idézett), 1905-ös eszmefuttatásának következő szakasza is: „Igy mindjárt felmerül a legelső cardinalis kérdés, czélszerű, azaz hatályos, eredményes-e a csavargást és koldulást a rendes büntetési eszközökkel sújtani, vagyis az állam megtorló eszközeivel *közvetve* megelőzni? Avagy nem célravezetőbb-e a rendes megtorlási eszközöktől, a fogháztól, elzárástól teljesen eltekinteni és egészen speciális intézkedésekről és intézetekről gondoskodni a megelőzés sikere érdekében?” A korabeli törvényhozói-bűnüldözési gyakorlat és elmélet terepén éppen ez a dilemma bizonyult meghatározónak, és – hozzátehetjük – mind a mai napig az egyik vagy a másik oldalra leng ki az inga.

A korabeli budapesti bűnözői típusoknak, „bűnfajtáknak” és a nagyvárosivá válás következményeinek egymásra vetítése a 2. fejezetben kriminálstatisztikai adatokra épül, és

megerősíti Richard J. Evans meglátását, amely szerint a korabeli diskurzusban számtalanszor fertőként ábrázolt nagyvárosi terepen „hosszú távon [nem] figyelhető meg semmiféle aránynövekedés” a kriminalitási rátákban (107. old.). Itt ugyanakkor meggyőzőbb lett volna az érvelés, ha egyfelől következetesen a lakosság-számra kivetített adatokkal dolgozik a szerző, másfelől hangsúlyosabb szerepet kapnak a vidék és Budapest közötti arányeltolódások, valamint az intellektuális és erőszakos büntettek viszonyzamai (apróság, de kedvezett volna a jobb olvashatóságnak az is, ha a grafikonok – eredetileg nyilván színes – ábrában a fekete-fehér tipográfiával ügyesebben összeegyeztethető színválasztás dominál, illetve ha az átlagjövedelmek és az emlegetett krajcárértékek – persze más forrásból is feltárható – viszonyára fény derül). Mindazonáltal a fejezet egyik legfigyelemreméltóbb végkövetkeztetése a nagyvárosok robbanásszerű fejlődésének és a bűnözés „civilizálódásának” (vagyis az intellektuális bűnözés növekedésének és az erőszakos bűncselekmények visszaszorulásának) összefüggése kapcsán az, hogy Budapest lakosságszerkezetének köszönhetően korántsem igazolhatók egyenes arányú növekedési vagy csökkenési tendenciák, a városfejlődés sokkal inkább újabb erőszakformák megjelenésének kedvezett. Tanulságos az a hasonló konklúzióval szolgáló fejtegetés is, amely a felekezeti vagy etnikai hovatartozás szerepére és a bűnözésben elfoglalt helyére tér ki; ugyanakkor – és ezt a későbbi, a tömegsajtóval foglalkozó alfejezetek sejtetik is – kétséges az a feltétel nélküli állítás, amely szerint „túlzás lenne bármiféle etnikumhoz vagy felekezethez kötődő hisztériáról beszélnünk, mert erre sem a korabeli sajtóban megjelent cikkek, sem pedig a rendőrségi források nem utalnak” (143. old.). Az azóta is többször felemlgetett dánosi gyilkosság kapcsán 1907. július 23-án *Az Újság* például – hátborzongató duktusban – így írt: „Bár az egész ország csendőrsége és a budapesti detektívek tömege nyomoz a dánosi rablógyilkosok után, még mindig semmi pozitív eredményre nem jutottak. De az már kétségtelen, hogy a gazzettát, amely az egész

ország lakosságát izgalomban tartja, *cigányok* követték el. A cigányok *kivételesen* nélkül gyilkosok, rablók, tolvajok és gyujtogatók! Itt az ideje, hogy visszatérjünk, elővegyük és megvalósítsuk azt a régi és nagy költségbe kerülő tervet, amely szerint a cigányokat az egész országban összeszedik, és a Hortobágyra telepítik őket, és állandó őrizet alatt tartják.” A stigmatizálás és a hiszterizálás a bulvársajtó szereplőitől egyáltalán nem állt messze (sőt), s ennek fényében a kétfajta (rendőrségi és sajtóbeli) diskurzus szétartása a szakmai és laikus bűn- és bűnözőkép különbségére is kihathatott.

Perényi Roland elemzéseinek kétségtelen erősségei közé tartozik viszont a forrásanyag kritikus, finom és nagyon körültekintő használata, az az igény, hogy a számok és betűk mögött a torzításokat felfedje, a korabeli adatolás és kategorizálás mozgatórugóit világossá tegye, és rákérdessen ezen források historiográfiai használhatóságára. Ugyanez áll azokra a szakaszokra, amelyek a legkülönbébb diszciplínákban hódító *spatial turn* jegyében a budapesti bűnözés topográfiáját vázolják, mégpedig a belső kerületek megfigyeléstechnikai vetületeitől kezdve az elővárosok rendfenntartói gyakorlatán át a főváros és az agglomeráció bűnüldözési stratégiáinak elteréséig. A fejtegetésekből kiviláglik, hogy bár a tértapasztalattal kapcsolatos elméletek heurisztikai fogódzót adnak a legkülönbébb tartalmak lokalizációjához, a konkrét esetek (mint például az erzsébetfalvi rendőrkapitányság felállításáról körül kibontakozó helyi identitáspolitika és bűnüldözési gyakorlat) mégis szükségessé teszik a sokszor egyoldalú fogalmiság felülvizsgálatát.

A kötet második, arányaiban kisebb részében kerül elő a bűnözés szélesebb nyilvánosságban elfoglalt helyének tárgyalása; az itt olvasható fejezetek egyrészt a rendőrségi imázsépítés felvilágosítással fűszerezett taktikáit és a korabeli pitaval-, bűnregény- és karikatúrakultúra szenzációhajhásztól sem mentes üzeneteit olvassák össze (202. skk. old.), másrészt a kvantitatív és a narratív elemzés ötvözésével négy – reprezentatívnak tekinthető – napilapban a bűnügyekkel kapcsolatos sajtóstratégiát rekonstruálják, harmad-

részt a Magyarországra némi késéssel begyűrűző szocioriportok bűnöző- és szegénységképét elemzik. Bár az analitikus finomság ezekben a szakaszokban kissé alábbhagy (megválaszolatlan marad például az a kérdés, hogy a bűnözés sajtóbeli megjelenítése miért térhetett el ennyire markánsan a bűnügyi statisztikákban megragadható tendenciáktól), éppen az itt feltárt összefüggések erősítik meg azt – a szerző által is sugallt – meggyőződést, hogy a nagyvárostörténet tudományos-diszciplináris vizsgálata nem tekinthet el a többek közt Michel Foucault nyomán kidomborított problémától, amely szerint a térkezelés, a közterhasználat és az emberi testek funkcióinak megítélése messzemenően összefonódik a fegyelmelés, az ellenőrzés politikájával, amely utóbbinak a manifesztációja viszont elválaszthatatlan a nyilvánosságot szerkezetileg is meghatározó médiumok működésmódjától. A közterek helyi értékének vizsgálatában a kötet messzemenően illeszkedik a Budapest társadalomtörténetével, urbanisztikai vetületeivel számot vető munkák sorába (gondolhatunk a *Tanulmányok Budapest múltjából* sorozat vonatkozó tanulmányaira, a *Budapesti Negyed* számaira vagy a mikrotörténelemmel is dolgozó Vörös Károly és Gyáni Gábor írásaira), ám a városi térkezelés és felügyeleti-bűnüldözési logika sajtó- és médiatörténeti megközelítésű árnyalása és ütköztetése szélesebb vizsgálati terepre irányíthatja a hazai historiográfusok figyelmét. Ily módon Perényi Roland forrásokban gazdag (mert levéltári, háromnyelvű szakirodalmi és sajtótörténeti anyagokat megmozgató) elemzése remélhetőleg megkerülhetetlen lesz a témával foglalkozók számára, legyen szó akár társadalomtörténeti, akár kultúr- és irodalomszociológiai, akár sajtótörténeti indíttatásról.

Szász Anna Lujza – Vajda Júlia: „Mindig van éhség”

PILLANATKÉPEK MAUTHAUSEN
FELSZABADULÁSÁRÓL

*ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2012.
87. old. 1500 Ft*

Ez a könyv a magyar holokauszt kutatásban kevésbé elterjedt módon közelít négy, a holokausztot túlélő ember történetéhez. Vajda Júlia és Kovács Éva a holokauszt-túlélők gyermekeiről írt kötetében és több, a túlélőkkel foglalkozó, illetve a harmadik nemzedék problémáiról szóló cikkben dolgozott, több külföldi forrásból is merítő módszerének lényege, hogy a visszaemlékezéshez mint szöveghez olvasóként a hermeneutika eszközeivel közelít, a visszaemlékezőhöz, a traumát átélő, elbeszélő személyhez pedig empátiaként, a pszichológia eszközeivel. (Kovács Éva–Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó Identitás – Történetek. Múlt és Jövő*, Bp., 2002.; Uők: *Erőszakos múlt – kényszerített jövő. Róza és Matild története. Élet és irodalom*, 2004. május 21.)

A közölt négy elbeszélés mint négy fénykép határozódik meg a kötetben. Nagyon sok mindent olvaszt magába a fénykép metaforája: a kiragadott, a többtől elszakított, sőt leszakított pillanatot; a megmerevedést, a kívülről döbbenetet; a mozgástól, az életteli váltakozástól elszakadó, még esendőbb arcot; egy zuhanó tárgyat. A fényképen jelentéssé válnak és párbeszédbe kezdenek a véletlenül egymás mellé sodródó tárgyak – a némaságuk is beszédes, a köztük feszülő ellentétekről beszél.

A fényképnek mindig van látószöge és kivágása, ami jelentést hordoz a készítőjéről és új jelentéseket nyer a befogadásban. Nemcsak magáról beszél, hanem arról is, ami ebben a kivágásban nem látható. Amit elhallgat, vagy ami nem lefényképezhető, nem megmutatható. Ami kívül marad az elbeszélés keretein.

A fénykép-metafora mutatja meg az interjúkat elemző kutatók viszonyát az olvasott szövegekhez. Nem pusztán társadalomtörténeti vagy mikrotörténeti kutatásuk alapanyagának tekintik őket, hanem annak, amik valójában: személyes elbeszélések, amelyeknek a narratív jellemzői, retorikája és – élő beszédéről lévén szó – intonációja, ritmusa is jelentést hordoz. Amint a pusztá történet elbeszéléssé válik, amelyben az elbeszélő elhelyezi – vagy éppen kihagyja – magát, minden gesztusértékű, jelentéssé lesz, párbeszédbe lép a holokauszt már bevett elbeszéléseivel, a tudatunk (műveltségünk?) mélyén lappangó alaptörténetekkel, a megáláztatás, a szenvedés és a megváltás értelmet adó, katartikus történeteivel, és feljűk igyekeznek – vagy éppen megtagadják ezeket a gesztusokat.

A szerzők a képkivágás milyenségét, az egymásra rezonáló apró részleteket, az arcok dinamikáját akarják megérteni – azokat az embereket, akik ott voltak, részt vettek, és most beszélnek. A közelítés metaforája eme kutatói-elbeszélői gesztus kiterjesztése: hol a képkivágás egészét látja, hol eltartja magától a történetet, megpróbálja egy albumba, egy ételbeszélésbe illeszteni – ahogy a beszélők is. A kutató azonban nem „hiszi” el nyomban minden mondatukat, hanem az elbeszélői pozícióval szembeesítve értelmezi – próbálja meg újraértelmezni – a történetüket. Nem azért, mert hiteltelennek tartja az elbeszélést, hanem mert nem téveszti szem elől a felvett elbeszélői pozíció jelentésségét.

Aztán újra a szeme elé emeli a képet, egészen közelre, és a kiragadott pillanat narratíváját összeveti a konstruált múlttal. Utakat keres, amelyek a képre vetődő elbeszéléshez vezetnek, amelyek megérthetővé teszik, hogy miért éppen az és miért éppen úgy szerepel ezeken az egyedi képeken.

A szerzők olyan helyzetet választanak megértésük tárgyául, amely végletesen destruálja a személyiséget, kiszolgáltatja az ösztönöknek: az éhséget, pontosabban a tartós éhezést. (Mottóul Herta Müller sorait választják, amelyek a teljes regény, a *Lélegzethinta* éhségírásainak ismeretében igazán sokatmondók.)

Nem a pusztá éhség szerepel ezeken a képkivágásokon, hanem az a pil-

lanat, amikor Mauthausen felszabadításakor az amerikai katonák az éhezőköt rengeteg étellel árasztották el. Az éhezés addig, utolsó stádiumában – és itt már nagyon-nagyon sokan vannak ebben az állapotban – apatikus, halálba tartó lényekké tette a foglyokat. A szabadság pillanatának pátoszatá azonban nem (vagy csak kevesek) élhették át. Az ösztön kielégülésre tör, az éhség telt gyomorral, és ez elsöpör minden, az ösztönt felülíró emberit. A megszabaduláshoz rendelt elbeszélésmódok lehetetlenné válnak, és így megtörik a személyiséget a szabadságba visszairó koherens és igaz elbeszélés lehetősége.

Mind a négy elbeszélőnek át kell hidalnia ezt a szakadékot. Menedéket keresnek az éhség mindent elnyelő úrja előtt. Ezeket az elbeszélői stratégiákat elemzik a kötet szerzői, és igyekeznek megragadni a töredezett, felháborodott-döbönt kijelentésekből a történet mögötti történetet, megérteni abból, hogy ki honnan indult, honnan és mikor érkezett Mauthausenbe, milyen életút és társadalmi háttér, milyen bevett életstratégiák és milyen stabil énkép volt mögötte.

A vizsgálódás mindvégig tapogatózás: előbb felméri a terepet, körülírja a közelítés fókuszát. Először az adatokkal leírható élettörténetek kerülnek egymás mellé, aztán az éhség mint tudományos tárgy, majd az élettörténet elbeszéléséből kiemelhető képek egymásutánja, amely az elbeszélés milyenségéből konstruálja meg az elbeszélő személyiségét, végül pedig a kitüntetett pillanat retorikai sajátosságai kerülnek sorra. És kérdez. Jószerivel és túlnyomórészt kérdez, kis hipotéziseket állít fel, de végső soron igen keveset állít – ezzel is tudomásunkra hozva, hogy az értelmezés lezárására a kutatók nem hivatottak, és mi, olvasók is többféle választ találhatunk a bennünk visszhangzó kérdésekre. A kérdéses módszerének bemutatása, ahogy a szöveget a szemünk elé tartjuk, megmutatja a befogadás egy lehetséges útját, mely a szöveg töréseire, „karcolásaira” figyel, de nem szabja meg, hogy mivel töltjük ki ezeket a réseket, repedéseket.

A felszabadulás pár sorban leírható, kaotikus, kapkodóan-izgatottan, vagy éppen a súly nyomása miatt fojtott hangon előadott részleteit vesz-

szük végső soron elő. Ide vezettük a szálakat, hogy a személyiségnek ezt a próbáját, amikor átlépné a láger és a szabadság közti határvonalat, és megtorpan, megnézhesük közelről. Négy elbeszélőnk, Mihály, Otto, Marianne és Elma mind eltartja magától a képet. Beszédük töredezetté válik, s amint közelítenek a pillanathoz, amikor megtudták, hogy szabadok, nem tudnak azonosulni a szabadság eszményével. Máshol vannak. Az éhezés és a megaláztatások egészen máshova helyezték őket, ahova a szabadság bevett elbeszélései nem érnek el. És ha ezeken a szövegeken kívül vannak, akkor mindenek kivül vannak. A szabadság helyét elfoglalja a halál, amelytől a megszabadulás sem ment meg – mert nem megváltás és nem feltámadás, azaz nem törli el a láger tapasztalatát, nem tud értelmet adni az átélteknek a katarzis megtisztító pillanatában. Az „utánát” is felülírja az értelmetlen, tömeges halál, a kiszolgáltatottság az ösztönöknek. A tény, hogy a szabadság nem hozta el a személyiség szabadságát, nem egy fejlődés csúcspontja: hogy az éhezés, az érvénytelenítés tovább tart – van, akinek örökre –, felfoghatatlan. Ettől betegek, nagyon betegek mind, ahogy az egyik elbeszélő mondja. Ez akkora feszültség, hogy muszáj valamiképpen felmenteni az amerikaiakat, a szabadság letéteményeseit, hogy ne éppen a felszabadítók tűnjenek fel rossz színben. Hiszen akkor miben reménykedhetnének még?

A felelősséget a visszaemlékezők a foglyokra hárítják, akik nem tudtak ellenállni, nem uralkodtak magukon. Azaz felfedik, hogy nincs, nem létezik rájuk érvényes morál. Mintha ez az evés a mohóság bűnének kategóriájába tartozna, és ezért rá lehetne terhelni az értelmetlenül meghaltakra a halálukat.

A szabadság egyben káosz, elszabadulás is, a felgyülemlett erőszak és éhség elszabadulása. Ugyanúgy elsöpöri a társadalmi különbségek átlátható rendjét, hogy egy intelligens, kiváló úriember (a Leó bácsi) is áldozatul eshet saját éhségének, és halálra eheti magát, ahogy a holokauszt maga is elsöpörite ezeket a rendeket. És ezáltal a szabadság rendjére ráíródik a láger kifordított, halálba vezető rend-

je. Ahogy árulkodó érzékletességgel mondja az egyik megszólaló: a lágerben elszabadult a pokol... hiszen előtte valamiképpen, Köves Gyurival szólva, természetes rendben haladtak a dolgok, nemde?

A személyiség autonómiája csak úgy építhető vissza, ha az elbeszélő kiírja magát ebből a sorsközösségből. Ha nem tudhatjuk, hogy ő hol helyezkedik el pontosan ezekben a történetekben, ha az elbeszélő nézőpontja nem rögzíthető, ha nem tudjuk, ki helyett beszél.

A személyiségében legerősebb beszélőnk az, aki egy feltámadástörténet romjaiból mégis felépít egy szabadságtörténetet, amelyen ő ugyan kívül áll, nem azonosul a saját testével (porhüvelével?), de nem is ítélkezik. Feljön egy lépcsőn, fel a ragyogó napsütésbe, egy olyan lépcsőn, amely talán a gázkamrákból vezet kifelé, közvetlenül a halál elől menekülve meg, félelembe és tudatlanságba, állati félelemben burkolva bukik a felszínre, és már nem érti az emberi szavakat – nem érti, amit mondanak, hogy szabadok vagyunk, nem érti azt, ami az ő sorsát írja le. A szinte biblikus, töredezett szavak így végződnek: „mert túl betegek voltunk hozzá, és sokan, nagyon sokan meghaltak akkor” – közösséget vállal a betegekkel, a társaival, akik így vagy úgy, de végképp túl betegek maradtak, annyira, hogy ha nem haltak is meg, nem képesek befogadni azt, amit mások, az amerikaiak, a lágert meg nem járt emberek normálisnak tekintenek. Hogy örökre ott ragad ebben a kapuban, ezen a lépcsőn, túl betegen, azt jelzi a kis utalás a szövegben, hogy később odakerült egy felirat: Krematórium. Ide tér vissza tehát, ehhez a felirathoz, később.

A szerzők módszere ilyen belátásokhoz, mély megértéshez vezet el minket, ha túl tudunk jutni a kemény tényeken – amelyek persze meghatározóak az elbeszélőnknek. De ha rá, a beszélő személyre is kíváncsiak vagyunk, akkor a szépirodalmi szövegek olvasásában megszokott, átélt belátáshoz vezet el a hermeneutikai kérdés. Ugyanakkor a közelítés részletessége, a kérdezői attitűd, a tudományos alapok explicit jelenléte „benne tart” minket a tudományos szöveget befogadó helyzetben. Többet érthetünk

meg ezen a kettős úton mindabból, ami történt, és abból is, ami utána történt, abból, ahogy ezek az emberek – tovább éltek.

GYŐRI HANNA

Kőváry Zoltán: Kreativitás és személyiség

**A MÉLYLÉLEKTANI ALKOTÁS-
ELMÉLETEKTŐL A PSZICHOBIOGRÁFIAI
KUTATÁSIG**

*Oriold és társai, Bp., 2012. 442 old.,
4900 Ft*

Kőváry Zoltán könyvében alapvetően kettős célt követ. Egyfelől biztos kézzel vezeti az olvasót a művészi személyiség, az alkotói folyamat és a kreativitás pszichoanalitikus elméleteinek (és történeti, filozófiai előzményeiknek, valamint a későbbi, rokon szellemiségű pszichológiai irányzatoknak) útvesztőjében. Másfelől pedig a pszichobiográfia mint megújuló, a kiemelkedő személyiségek élettörténetének vizsgálatában egyedülálló szintézisre törekvő módszer hazai követőjeként lép fel. „Könyvem egyfajta személyes hozzájárulás ahhoz a [puhább kutatási módszereket felhasználó] »soft szintézishez«, amit William Runyan ajánlott a történeti-interpretatív pszichológia számára, amelynek központi koncepciója az élettörténet pszichológiai vizsgálata, a pszichobiográfia lehet.” (XIII. old.) A két törekvés közti kapocs Freud Leonardo-tanulmánya, a pszichobiográfia műfajának megteremtője.

A történeti áttekintés az antikvitás, a reneszánsz és a romantika művészet- és ihletfelfogásától egészen a modern pszichoanalízis szelfpszichológiai irányzatának kreativitást és személyiségintegrációt ötvöző elképzeléséig ível. A 218 oldal terjedelmű, enciklopédikus igényű, időrendet követő bemutatás azonban nem a már ismert tények pusztá összefoglalása. A gravitációs pont ugyanis a művész(i alkotás) pszichoanalitikus megközelítése. A közvetlenül vagy közvetve

ható szellemi és irodalmi előzmények kritikai összefoglalása folyamatosan oszcillál a régmúlt elképzelései és a modern elméletek között. Az áttekintés az antikvitás esetében nem csupán a szépségnek a lélek fölötti hatalmára, az ihletettségre és a „normalitáson túli” állapotok kapcsolatára tér ki, hanem például Szókratész, Platon és Arisztotelész elgondolásait is összeveti egymással a pszichoanalízisben a kreatív folyamatok alapmodelljének számító álom(munká)ról. Konklúziója a „pszichoanalitikus szemüveg” szellemes alkalmazásának is illusztratív példája: „Érdekes adalék, hogy míg Platon az irracionális ösztönök kifejeződését látta az álmokban, addig mesterre, Szókratész a lelkiismeret hangját vélte felfedezni benne, míg tanítványa, Arisztotelész a racionális nappali gondolkodás éjszakai folytatásaként értelmezte [...] Mintha a freudi struktúraelmélet három instanciája, az id (Platon), a szuperego (Szókratész) és az ego (Arisztotelész) jelenne meg a három filozófus álomról kialakított nézeteiben.” (8. old.) A történeti előzmények bemutatásának legizgalmasabb része a romantikus művészideál plasztikus megragadása, a kreativitás és az önmegvalósítás összekapcsolódásának példái, melyekben – a modern szelfelméletek terminológiájában kifejezve – az én határainak átlépése miatt a szelfkohézió a fragmentáció és a megsemmisülés irányába tolódhat el. Ez a hiteles és originális művész képét inherensen hozzákapcsolja az örülethez és a halálhoz.

Kőváry könyve izzig-vérig tudományos munka: a romantikus művész kapcsolataiban, interpretációkon keresztül elevenedik meg; Wagnert például Nietzsche szemével látjuk, az ő sorsának alakulásában betöltött szerepében. Mindez pedig hozzákapcsolódik a Freud és Nietzsche közötti elsőbbségnek, a pszichoanalízis originalitásának problémaköréhez. „Wagner művészetében, valamint Schopenhauer és Nietzsche életfilozófiájában szinte minden olyan motívum megjelenik, amit a pszichoanalízis a 19. századi romantikától örökölt. Ilyen a lélek irracionális mélységeinek (a tudattalannak) a megközelítése, az ösztönök és a szexualitás fontosságának hangsúlyozása, a szerelem és

a halál motívumának összefonódása, az inspiráció és ezzel összefüggésben a kórossal határos lelki folyamatok előtérbe kerülése az alkotási folyamatban, illetve a mitológia lélektani jelentőségének felismerése.” (23–24. old.) Nietzsche Freudra gyakorolt hatása a szerző szerint közvetett, leginkább pszichobiográfiai módszerrel adható magyarázat gondolataik rejtélyes egyezésére. Mindkettejük tudományos munkássága ugyanis saját élményt (önanalízist, önreflexiót) tartalmazó értelmezésből, az érettebb szelf felépülését lehetővé tevő idealizált apafigura elvesztése okozta válság feldolgozásának igényéből indult ki. Alapvetően erre vezethető vissza gondolkodásuk tartalmi konvergenciája és az ugyancsak hasonló hermeneutikus feldolgozási mód. Ez az elemzés az egyik kulcsfontosságú párhuzam Kőváry könyvében, s egyben jól példázza munkamódszerét is: ismert, de megoldatlan (tudománytörténeti) problémák részletes tárgyalása a szereplők élettörténetének tükrében, ami a korábbi felismerések integrálásán túl minden esetben új belátásokat is eredményez.

A klasszikus pszichoanalízis kreativitásfelfogásának tárgyalása is elkerüli az iskolás bemutatást azzal, hogy Kőváry a kérdést legtágabban a művészet és a pszichoanalízis sokrétű összefonódásának kontextusában vizsgálja (Freud mint író, a pszichoanalízis reprezentációja a művészetben stb.). Továbbá belehelyezi a tudattalan különböző megnyilvánulási formáinak, nyelveinek (pl. tünetek, álom, humor, ismétlés és választások) felfejtési folyamatába. Az alkotásnak a vágy(kielégítés), a fantázia és a szublimáció fogalomhármása által határolt freudi elmélete, a kreativitás vizsgálata, továbbá a pszichobiográfia alkalmazása szorosán összefügg Freud életművében, lévén önanalízisének része. A könyvnek ebben a részében a Leonardo-tanulmány áll a középpontban, melyet elemezve Kőváry rámutat a kreativitás korai, az anyához fűződő viszonyban fellelhető gyökereinek implicit felismerésére. A tudattalan kapcsolati mintázatok tovább élése a művészetben és általában a kultúrában a mai pszichoanalitikus kreativitáselméletek közös

feltevése. Freudtól eltérően azonban a tárgykapcsolatelméletek és a szelfpszichológiai felfogás képviselői a kreativitást az élet kezdetétől jelen lévő, szexualitás előtti primer működésmódnak tekintik, amely azután a felnőtt életében lehetővé teszi a személyes fejlődést, az egység elérését. A kulturális élményt kiváltó művészet ennél fogva a kreatív elme integratív és reparatív képességének győzelmét hirdeti. Ez a szemléleti váltás volt az előfeltétele a pszichobiográfia újbóli térnyerésének is, hiszen így az alkotó személyiségrajza az ember megismeréséhez járul hozzá, és segíti a mindenkiben benne rejlő kreativitás terápiás felhasználását. A klasszikus freudi elméletben nem alakult ki egységes álláspont a művészetnek a társadalmi és az egyéni életben betöltött szerepéről sem, terápiás felhasználásról pedig szó sem esett. Ebből következően a kreativitás korai gyökereinek kérdésében Freudnak tulajdonítani az elsőséget legalábbis problematikus.

Míg a történeti kontextus és a klasszikus pszichoanalitikus felfogás bemutatása elemző és új értelmezéseket is kínál, a pszichoanalízis későbbi irányzatainak – az ösztöneleméleteknek, az énpeszichológiának, a tárgykapcsolatelméleteknek és a szelfpszichológiának – az áttekintése informatív, de inkább leíró jellegű. „Miniportrékat” vázol fel a kreatív folyamatról alkotott elképzeléseket megújító pszichoanalitikusokról – köztük kevésbé ismert nevekkel is találkozhatunk (mint Isidor Isaak Sadger, Lawrence Kubie vagy Arnold Modell) –, és világos, rendszerző betekintést nyerünk olyan kortárs pszichoanalitikusok elképzeléseibe is, mint például Daniel Stern, Julia Kristeva és André Haynal. Az egyik kiemelten kezelt elméletalkotó, Hans Loewald a klasszikus pszichoanalízishez képest a szublimáció és a nyelv szerepének is egyedülálló ártérmezésével szolgált. Portréról portréra haladva az olvasó egyes fogalmak (pl. regresszió, empátia, szimbolizáció, szublimáció) alakulástörténetét is nyomon követheti. Kár, hogy e munka mint kézikönyv felhasználását megakadályozza a név- és tárgymutató hiánya. A pszichoanalízis magyarországi vonatkozásaival egészíti ki a képet az

összefoglaló ismertetés a budapesti iskola tagjainak a kreativitásról és a speciális (művészi) tehetségről alkotott elképzeléseiről.

A könyv második részében Kóváry kilép a pszichoanalitikus szemlélet kereteiből, és tágabb, elsősorban kutatás-módszertani szemszögből tárgyalja a kreativitás és az élettörténet különböző értelmezéseit. (Igaz, Fred Pine-nak az alkotói személyiséggel kapcsolatos kísérletei már a Freud utáni ösztönpszichológia tárgyalásában előkerültek.) Itt a kreativitás kognitív-akadémikus hagyományát és a személyiségpszichológiában alkalmazott kérdőíves eljárások eredményeit is bevonja áttekintésébe. Az egyes módszereket azonban nem az ismertebb kvalitatív-kvantitatív felosztásban tárgyalja, hanem a személyiségpszichológiában is használatos idiografikus-nomotetikus ellentét keretében veszi sorra, például Gordon Allport, Henry Murray, Saul Rosenzweig, Dan McAdams, Robert Stolorow és George Atwood vonatkozó munkásságát. Jól kirajzolódik, hogy a kortárs pszichobiográfiai módszer a pszichoanalitikus és a perszonológiai hagyományok vázára a nyolcvanas évektől zajló narratív-diszkurzív fordulat tollait tűzte, és így sikerült az elemzés tárgyához rugalmasan alkalmazkodó, integrált szemléleti és módszertani keretet kialakítania. Ezt mutatja be *Az idiografikus megközelítés a kreativitás személyiség hátterének kutatásában* című fejezet, amely érzékenyen jelöli ki az alkalmazás területeit is: olyan emberi jelenségek (például az identitás, a trauma, a pszichoterápiás folyamat vagy éppen a kreativitás) megértése, amelyek vizsgálatában elengedhetetlen az egyedi szubjektív élményvilág, a személyes motiváció és a változás módjának feltárása. A redukcionizmust elkerülő, ennek érdekében módszereiben vállaltan eklektikus pszichobiográfia új elemzési eljárásokat is kidolgozott (amilyen például a prototipikus szcénák kijelölése az élettörténetben, vagy a „többszörös eset” pszichobiográfiája, amely több személy életének párhuzamos bemutatásán keresztül emeli ki a választások egyediségét). Gyakorlati alkalmazásukat példázzák a könyvet záró elemzések Salvador Dalíró, il-

letve Csáth Gézáról és Kosztolányi Dezsőről. Azaz Kóváry választása itt is olyan ismert, a pszichoanalitikus elemzők által kedvelt művészekre és alkotásokra esett, akik vagy amelyek számos rejtélyt kínálnak értelmezőik számára. Dalínál az 1929-es év kiemelkedő eseményeit és a művészi fejlődésére gyakorolt hatásukat elemzi, elsősorban az oroszlánfej, a rák és az imádkozó sáska szimbólumaiban kifejeződő „vagina dentata”, az elnyelő nőiség tudattalan motívumán keresztül. A magyarázat kitér a festő sokak által értelmezett különc szexualitására, az anyjához és a feleségéhez fűződő viszonyára, az alkotás és a tárgykapcsolati minták összefüggésére. Dalí művészetének értelmezésében Kóváry felhasználja Nicolas Abraham és Maria Török „kriptaelméletét” is, amelyre támaszkodva a transzgenerációs gyász tudattalan maradványait mutatja ki az alkotásokban.

Az „ikerCsillagoknak” nevezett Csáth Géza és Kosztolányi Dezső életét és művészetét Szondi családi tudattalanról szóló elméletéből kiindulva, a determinált választások főbb területein hasonlítja össze, kiemelt helyet biztosítva a művészetükben megjelenő anyagyilkosságnak mint közös családi motívumnak. Mint Csáth esetében a sokoldalú tehetség („hármass művész”: író, zeneszerző és festőművész) fragmentálásra való hajlamának veszélyeire, a pszichoanalízis mint megtartó eszmerendszer szerepére, illetve a kábítószer és a kreativitás kapcsolatára is. Mindkét pszichobiográfiai elemzés inkább a történeti-interpretatív és a pszichoanalitikus megközelítés erényeit hasznosítja, kevésbé a narratív elemzési módszereket. (Bár ez utóbbinak egy formájával, a számítógépes pszichológiai tartalomelemzéssel megpróbálkozik, amikor számszerűen összehasonlítja az oksági mintázatokat Csáth Géza két novelláskötetében, de ez az elemzés és konklúziója is hiányos. Az érdeklődő olvasókat ezen a területen például a *Scientific Study of Literature* című folyóirat tanulmányai igazíthatják el; a 2011. évi első szám például irodalmi szövegek és (alkotói) számítógépes elemzésének lehetőségeiről és eredményeiről szól (pl. Biber, illetve Graesser, Dowell és Moldovan írásai).

Kőváry könyve élvezetes olvasmány, igazi szellemi kaland azoknak, akik már járatosak a kreativitás pszichológiájának alapkérdéseiben, hiszen az ismert tények és elméletek magas szintű, kritikai-összehasonlító áttekintésén túl sok esetben eszmetörténetileg is újdonságokkal szolgál, amikor az elképzelések terjedésének, egymásra hatásának nyomába ered, s ezáltal új meglátásokkal gazdagítja az elemzett művek és problémák értelmezéseinek láncolatát.

■ PAPP-ZIPERNOVSZKY ORSOLYA

Jan Assmann: A varázsfuvola

OPERA ÉS MISZTÉRIUM

Ford. Tatár Sándor. *Atlantisz, Bp.*, 2012. 454 old., 4295 Ft

„Hogy jut eszébe egy egyiptológusnak könyvet írni *A varázsfuvoláról*?” – kérdi a kötet szerzője önmagától és az olvasótól az *Előszóban* (13. old.). A kérdés első látásra jogosnak tűnik. Operákról muzikológusok szoktak írni, és kevés muzikológus akad, aki könyvet írt volna, mondjuk, Kheopsz fáraó piramisáról. De még ha elfogadja is az olvasó, hogy egyiptológus ír operáról, akkor is inkább Verdi *Aidája* jutna eszébe, semmint Mozart *A varázsfuvolája*. Elvégre az legalább Egyiptomban játszódik, és talán a szüzsé, a librettó, a zene tartalmaz is olyan kérdéseket, amelyek egy egyiptológust érdekelhetnek. Bár ha *A varázsfuvolát* ismerő olvasó (s ki más venné kezébe e kötetet) felidézi magában Sarastro „O Isis und Osiris” kezdetű F-dúr áriáját a második felvonás elejéről, akkor mégiscsak szöveget üt a fejébe, hogy ennek az operának lehet egyiptomi vonatkozása, még ha szerzői (Schikaneder és Mozart) sehol sem jelzik is, hogy Egyiptomban lennének. A könyv olvasása közben aztán hamar megbizonyosodunk, hogy mégis Egyiptomban vagyunk, csak nem úgy és nem akkor, amikor és ahogyan egy egyiptológus szokott ott lenni, mi több, úgy sem, ahogy Verdi *Aidája* és Radamese van ott. *A varázsfuvola* a XVIII. század végének utópisztikus

Egyiptomában játszódik, egy sosem volt Egyiptomban, amely azonban a felvilágosodás nagy reménye, úgy is mondhatnánk, a felvilágosodás eljövendő Egyiptomának utópiája, és mint ilyen zenei-dramai szempontból a legösszetettebben fogalmazza meg a kor hitét az eljövendő, tökéletes világban.

Assmann elsősorban az foglalkoztatja, milyen sajátosságai voltak ennek a XVIII. század végi Egyiptom-képnek. Rekonstruálja, hogyan jött létre, s megvizsgálja megjelenését az operában. Az alapkérdés tágabb összefüggésben a rokokó, a XVIII. század végi kultúra egzotikumhoz vonzódásával függ össze. Kína, Japán és India vonzereje, amely a kastélyparkok japán kertjeiben és kínai palotácskáiban öltött testet, inkább képzelgésen, semmint a keleti kultúrákról szerzett autentikus ismereten alapult. Azt a képzetvilágot juttatja eszünkbe, amely ma sokakban a misztikus Kelettel kapcsolatban él: buddhizmus és feng-shui, tao és himalájai meditáció, ahogyan azt egy XXI. századi európai elképzei. A Kelet iránti rajongás egyik XVIII. századi formája az Egyiptom-mánia volt, amely nem kisebb jelentőségű szervezetekben, mint a szabadkőműves-páholyokban eresztett gyökeret. És ha már frivol párhuzamot vontam a ma Kelet-rajongója és XVIII. századi elődje között, akkor azt is hozzá kell tennem, hogy a szabadkőművesség társadalmi szerepe mégiscsak több és jelentőségesebb volt a korban, mint a mai meditációs tréningek csoportfoglalkozásaié. Ugyanis az „egyiptománia” maga sokszor fontoskodó kelléktárával együtt egy olyan korszak filozófiai képzetvilágához kapcsolódott, amely – Vörösmartyval szólva – „meghozni készült a legszebb jutalmat, / Az emberüdvöt, melyért fáradozt”.

Assmann tehát nem jár távol a szakmájától, ha egyiptológusként ezúttal az időben és térben nem oly távoli Egyiptomba, hanem a XVIII. század végi Bécsbe száll alá, hogy megvizsgálja azokat az elemeket, amelyek *A varázsfuvola* világának egyiptomi eredetű vagy sokszor önkényesen egyiptominak vélt részeit alkotják. A kötet beosztása remek ötleten alapul: a szerző mindkét felvonást kettéosztja pontosan a két finálé mentén, ettől

a kötetben az opera „négyfelvonásos” lesz. Az első két „felvonás” közé rövid szünetet iktat, itt az opera cselekményének helyével és idejével foglalkozik, a valódi felvonásközt mint valóban hosszabb szünetet a szabadkőművesség misztériumelméletének szenteli, a harmadik és a negyedik „felvonás” közti szünetet pedig a nagy misztériumok értelmezése tölti ki. A négy felvonásban a zenei-dramai műnek jelenetről jelenetre, számról számra haladó értelmezését adja. Így a három „felvonásközi” szünet a szabadkőművesség Egyiptomra fókuszáló eszmei feltárásává válik, míg a „felvonások” értelmezéseiben a feltárt misztériumok a zenei és szövegértelmezés applikációivá válnak.

Assmann olvasatában *A varázsfuvola* értelemszerűen par excellence szabadkőműves opera, amely azonban lenyűgöző erejénél fogva a szabadkőművességről mit sem tudó néző és hallgató számára is felfejthető. Ezt Assmann elsősorban annak tulajdonítja, hogy *A varázsfuvola* nézője is beavatási rítusokon esik át, akár csak a páholytestvérek a szabadkőműves beavatásokon. Mozart maga is szemtanúja volt apja, Leopold beavatásának. A színház azonban mégsem a páholy mégoly teátrális világa. A néző végigköveti az opera hőseinek sorsát, miközben maga is részt vesz a beavatásban – ez az értelmezési mód kimondatlanul is Arisztotelész katarzisélméletének sajátos alkalmazása, hiszen egy-egy tragédia előadása kultikus rítus is volt az ókori görögökönél. *A varázsfuvola* nézője számára a megtisztulás beavatássá válik, amint Taminónak is fel kell ismernie, hogy tudása hamis volt, és a felismerés a fátyol fellebbentése a hamisságról, ami az igazság keresésének kezdete, az igazságra való ráatalálás pedig a beavatási próbák nyomán lesz valósággá. Ezek megmutatása a mű alapeszméje: *A varázsfuvola* a barokk színházi reprezentáció kereteiben működik, ahol a szenvedélyeket, az indulatokat, a célokat, a vágyakat és a reményeket megmutatják nekünk. Assmann értelmezése színháztörténetileg is visszafejti a műhöz vezető szálat: a barokk színház nem illúziószínház, nem kukucskaszínpad, ahol a közönség beles egy világba. Az a tradíció a

XIX. századi polgári színház terméke, a Mozart-opera még nem ismeri. Ez az értelmezés alapjaiban érinti az opera oly sokat taglalt dramaturgiai problémáit is: az ún. „törésméletet”, mely szerint Mozart és Schikaneder a két felvonás világát valamilyen okból elvágtá volna egymástól; vagy azt a problémát, hogy vajon az Éj királynője eleve gonosz-e, amit nem vesz észre Tamino, a királynő viszont kihasználja ártatlanságát; hogy a Három fiú az Éj királynőjének birodalmából érkezik, mintha ahhoz a világhoz tartoznának, ugyanakkor a sarastroi értelemben vett erények anyagi sugalmazói. Assmann olvasatában a nézőnek az opera mindezeket felmutatja, és a hősökkel együtt neki is feladata a belátásig eljutni. Nem csapdákra és kiismerhetetlen hatalmakra van szó tehát, hanem a választás képességének elnyeréséről. Ebben az értelemben allegorikusan ábrázolt princípiumokkal találkozunk, amelyek közül választanunk kell. A barokk moralitásjáték mintájára *A varázsfuvola* világa is mélyen allegorikus. Az Éj királynője által reprezentált világ éppúgy autonóm, mint a Sarastro által reprezentált, és a misztérium éppen az, miként lehet a beavatás által választani igaz és hamis között.

Assmann éppoly jó dramaturgiai, mint eszmetörténeti érzékkel és tudással minuciózusan tárja fel a XVIII. század Egyiptom-mániájára visszavezethető szabadkőműves tanításokat. Ennek keretét a bécsi szabadkőművesség 1785 körüli állapotának leírása adja, ebbe épülnek bele azok a páholybeszédék, melyeket Mozart és Schikaneder hallhatott vagy bizonyosan hallott, noha nem ugyanannak a páholyoknak voltak a tagjai. Ezekben az években az Igaz Egyetértéshez nevű páholyban, amelyhez Mozart tartozott, komoly kutatásokba kezdtek az antik misztériumokról. „A vállalkozás *spiritus rectora* természetesen Ignaz von Born. A vizsgálódásoknak szentelt első, 1782. november 4-én tartott ülésen mutatta be az elindított projektet, együtt saját, *Az egyiptomiak misztériumairól* szóló értekezésének első, Anton Scharf *A héberek kabballájáról* szóló tanulmányának ugyancsak első részével, valamint Josef von Sonnenfels beszédével *A szabadkő-*

művesség befolyásáról a polgári társadalomban.” (215–216. old.) Ezek és egy sor más hasonló értekezés és beszéd a *Journal für Freymaurer* című orgánumban jelent meg. A páholy nagymesterét, Ignaz von Bornt pedig gyakran Sarastro alakjának mintájaként említi a Mozart-irodalom. Természetesen meddő lenne azt találgatni, vajon e művek közül Mozart vagy Schikaneder melyiket ismerte, s valóban elmélyülten foglalkoztak-e ezekkel a kutatásokkal. Valószínűleg nem, azonban olvasás vagy társalgás révén tudhattak róluk. Mozartot a páholy vezetői több, szabadkőműves eseményen megszólaltatandó mű komponálására is felkérték. További fontos szerepe van *A varázsfuvolával* kapcsolatban annak a népszerűségnek, amelyre William Warburton hatalmas műve, *The Divine Legation of Moses* (1738–1741) Christoph Meiners közvetítésének köszönhetően szert tett. „Warburton tézise úgy szól, hogy a pogány vallások kivétel nélkül titokvalóságok, s mint ilyenek »kettős vallások«. [...] A vallás kettős arculata a tradicionális (Platónra visszamenő) felfogás szerint minden társadalom eredendő és áthidalhatatlan két részre, egyszerű népre és művelt elite osztozottságából adódott. Ezt a tudásszociológiai különbségtételt Warburton éles, egyenesen dualisztikus antagonizmusá sarkította.” (223. old.) A *religio duplex* gondolata, mely tudomásom szerint *A varázsfuvola* irodalmában egészen új elem, messzemenő következtésekre ad alkalmat. Nevezetesen általa elhelyezhetővé válik az operában Papageno alakja. A *Naturbursch*, a természet gyermeke voltaképpen az „egyszerű nép” fiává stilizálódik, aki értelemszerűen nem lehet részese a „művelt elit” legfelső misztériumának, melyet az operában a víz- és tűzpróba képvisel. Ugyanakkor Papageno bizonyos értelemben parodizálja a misztériumokat és magát a beavatási rítust, de nem tagadólag, hanem a „nép egyszerű fiaként” nem tud, nem is akar felemelkedni hozzá, s ami talán még fontosabb: ezt nem is várja el tőle senki. Persze „beavatási jutalma” kisebb, mint Taminóé és Pamináé, de számára épp elég: Papageno.

Assmann a misztériumok mellett sok figyelmet szentel a korabe-

li szépirodalmi műveknek, melyeknek hatása nagyon lényeges a misztériumelméletek népszerűsítésében. Ebben a vonatkozásban két döntően fontos művet kell megemlítenem. Az egyik *A varázsfuvola* szüzséjének egyik forrása, a *Lulu, avagy a varázsfuvola* című mesés elbeszélés Christoph Martin Wieland *Dschinnistan* című mesegyűjteményéből, amelyre *A varázsfuvola* irodalma régóta mint fontos inspirációra hivatkozik. A másik viszont kevésbé ismert: Jean Terrasson abbé *Sethos – Histoire ou vie, tirée des monuments. Anecdotes de l'ancienne Égypte* (1731) című beavatási regénye. Schikaneder és Mozart a regény Matthias Claudius *Geschichte des ägyptischen Königs Sethos* címmel, 1778-ban megjelent fordítását használta. (A regény egyébként angolul már 1732-ben Londonban megjelent, Thomas Lediard fordításában, *The Life of Sethos* címmel.) Assmann rendre kimutatja a szövegbeli párhuzamokat Sethos és Tamino történetében. A francia abbé műve többek között arra a XVIII. században elterjedt hiedelemre épül, hogy a piramisokat misztériumok és beavatási rítusok „megrendezésére” építették. Regényhőse így egy piramisban esik át a próbákon, és e próbák hierarchizáltsága meglepő hasonlóságokat mutat Tamino próbáival.

Assmann lefegyverző zenei szakértelemről tesz tanúbizonyságot, ami egy egyiptológustól több mint elvárható teljesítmény. Bizton állítható, hogy zenei elemzéseit egy magasan képzett muzikológus is megirigyelhetné. Emellett kifejezetten érzékenyen reagál a zenei fordulatokra, a motívumok jelentéstelítő visszatérésére, és egészen példaszzerű nemcsak a Mozart-művekben való jártassága – sok művet említ és idéz elemzése során, amelyek kapcsolatban állnak *A varázsfuvola* adott részeinek értelmezésével –, hanem a kor zeneirodalmában való tájékozottsága is. Néhol, egy-egy lábjegyzet erejéig mintha túlonúl is bizonyítani akarná zeneelméleti-összhangzattani felkészültségét, de ezt betudhatjuk a „messziről jött” tudós bizonyítási kényszerének. (Recenzens is kényszeresen bizonyítani akarná rátermettségét az egyiptológiában, ha volna olyan egyiptológiai felkészültsége, mint amilyen zeneelméletivel Assmann rendelkezik.)

Nagy kérdés, hogy – Fodor Géza kifejezésével élve – az Assmann által „helyreállított” *A varázsfuvola* mennyiben tud szélesebb körben hatást gyakorolni. Fodor Géza ugyanis a mű német megjelenése után két évvel recenziót írt a kötetről, és figyelmét elsősorban az kötötte le, hogy az ellenfelvilágosodás *Varázsfuvola*-interpretációi milyen mértékben ássák alá a szerző, a mű és a kor intencióit. Mert ki hisz manapság Sarastrónak, kiben él a remény a jövő „emberüdvében”, ki vállalkozna Taminóval együtt a beavatási próbákra? Ezért aztán „*A varázsfuvola* az utóbbi évtizedekben Mozart legmegcsúfoltabb műve. A »Bildungsbürgertum« elorvodását a dolgok helyzeti energiája, a hagyományok ereje jóvoltából egy ideig még túlélte a kultúrája. A végső csapást a hatvanas évek ellenkultúrája, az évtized végének újaloldali mozgalmi és a vereségükre adott válaszuk mérte rá: a megsértődés a történelemre. A »Bildungsbürgertum« kultúrájával lett szétverve *A varázsfuvola*. [...] Mi sem természetesebb, mint hogy az a műalkotás, amely a legmagasabb esztétikai minőséggel tisztán képviseli a felvilágosodás szellemét, *A varázsfuvola*, áldozatul esett ennek a tendenciának. Kétféleképpen: vagy kritika, lefokozás, vagy olyan megmentési kísérlet révén, amely benne magában a felvilágosodásnak nem megtestesülését látja, hanem kritikáját véli kimutatni. Az utóbbi évtizedek jellegadó *Varázsfuvola*-interpretátorai, rendezők és tudósok-esszéisták egyaránt ahhoz a kritikai értelmiséghez tartoznak, amely a hatvanas évek egykori diákjai közül vagy azok szellemi holdudvarából került/kerül ki, s interpretációikban felismerhető a megsértett hitért bosszút álló újhitetlen buzgalom. Legárulkodóbb jele az interpretációk alacsony színvonala, a mű közvetlen történeti-szellemi kontextusának megismerését és megértését negligáló inkorrekt hermeneutikai gondolkodás. (F. G.: A helyreállított „Varázsfuvola”. *Holmi*, 2007. január, 86–87. old.) Pontos, kíméletlen látélet. A kevesek közül Jan Assmanné az érdem, hogy *A varázsfuvolát* igyekszik a lehető legkorrektebb hermeneutikai gondolkodás keretében elhelyezni. Nagy lélegzetű értelmezése a művet visszahelyezi

abba a kultúrkincsbe, amelyből származik, és ez napjainkban nem kevesebbet jelent, mint hogy dekonstruálja a dekonstrukciót, úgy kezeli *A varázsfuvolát* s vele a felvilágosodást, ahogy a remekmű és kora megérdemli.

PINTÉR TIBOR

Pál József: 1790

HATÁR ÉS SZABADSÁG AZ IRODALOMBAN

Akadémiai Kiadó, Bp., 2012. 217 old., 3300 Ft

„Az olvasó monográfiát, nem tanulmánygyűjteményt tart a kezében” – kezdődik Pál József előző, több díjat is nyert könyve (*Dante. Szó, szimbólum, realizmus a középkorban*. Akadémiai, Bp., 2009. 9. old.). Az ez évben megjelent *1790* című művéről ugyanez ugyanilyen magabiztossággal nem mondható el. A könyv Pál számos korábban írt tanulmánya anyagát tartalmazza, nem egyszer szó szerint ismételve akár 10-20 éve született cikkeket is, ám az *1790* mégsem mint korábbi írások laza gyűjteménye kerül elénk, hanem mint határozott koncepcióból született önálló monográfia egy új témáról – a mű címe ezt a szándékot és ezt a témát nagyon határozottan meg is jelöli. Elvileg nyilván lehetséges, hogy korábbi írások összefűzése és új anyaggal kiegészítése megfeleljen a monográfia azon követelményének, mely szerint konkrét kérdésekkel kapcsolatos állításokat és érveket a kritikai kontextushoz tudatosan viszonyuló argumentummá szerkeszt – hiszen miért is ne lehetne, hogy Pál Józsefet mindig is ezek a problémák izgatták, s már a kilencvenes években írt cikkei is egy bizonyos megközelítésben egy bizonyos kérdéskör megválaszolása felé haladtak? Az *1790* meggyőző ereje talán épp azon múlik, hogy Pál Józsefnek sikerül-e ezt elhítenie velünk. Bár a könyv olvasása során végig igyekeztem élni ezzel a feltevessel, nem állíthatom, hogy e hitben megnyugodva tettem le a kötetet.

A szándék, hogy a könyvet ne tanulmánygyűjteményként olvassuk,

elsősorban a cím jelzéseiben érhető tetten. A *Határ és szabadság az irodalomban* alcím egy határozott problémát jelöl meg, amennyiben nemcsak a „határ” és a „szabadság” fogalmainak irodalmi megjelenéseit, kezelését ígéri, hanem felveti a konvenció és az újítás, a formai/intellektuális/ideologikus kötöttségek és a tőlük való szabadság lehetőségének, és ezáltal az irodalomtörténeti változásnak a kérdéseit is. Különösen erősen idézi meg ezt a problémakört a főcím és az alcím egymásutánja, hisz *1790* a klasszicista és a romantikus irodalom közötti komplikált, már-már zűrzavaros átmenet ideje a francia forradalom zűrzavaraitól elválaszthatatlan történeti közegben, vagyis a régi és új összecsapásának, a „határ” és a „szabadság” problematizálásának kitüntetett időszaka. A cím tehát azt ígéri, hogy Pál József az irodalmi változás folyamatairól, az irodalmi határátlépésről, az irodalmi szabadságról és annak határaitól mond valamit, akár egy konkrét politika- és eszmetörténeti pillanatban, akár az e pillanattól leszűrhető tanulságok alapján általában. A főcím – *1790* – ráadásul egy határozott irodalomtörténeti megközelítést is sugall. Egy adott év fókuszba állítása a történetírás viszonylag új és markáns válfaja; a sok kínálkozó példa közül elég csak az *A New History of French Literature* című művet említeni (ed. Denis Hollier. Harvard University Press, 1989.), mely a francia irodalom egész történetét igyekszik egy-egy évszámot címként viselő és egy adott történeti pillanat vizsgálatát tartalmazó tanulmányok sorozatával bemutatni; a példa itthon különösen ismerős lehet, hisz bevallottan e műből kiindulva követi ezt a történetírási mintát a „neospénót” is (*A magyar irodalom története*, I–III. Főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Gondolat, Bp., 2007.). E műfajt az motiválja, hogy tartózkodik a közvélekedés szerint tarthatatlanná vált Nagy Narratíváktól, vagyis Pál könyvének címe olyan módszert ígér, amely az irodalomtörténet-írás problémáira reagálva lemond egy korszak (reménytelennek és félrevezetőnek ítélt) körülhatárolásáról és koherens történetté kerekítéséről, és a kuszan összefüggő folyamatokat egy termé-

keny (vagy, mert erre is van példa, akár egy bevallottan esetleges) pillanat fókuszba állításával próbálja megragadni. Ezen túl a cím konkrétan megidézi Jean Starobinski *1789. Az értelem jelképei* című művét (1979; magyarul: Európa, Bp., 2006. Ford. Lőrinszky Ildikó), amely nemcsak a történetírói műfaj egyik első és klaszszikus darabja, de amelyhez a kort, a témát, sőt a példaanyagot tekintve is nagyon közel áll Pál József új műve. Ha „1789”-et már megírták, jó oka kell lennie annak, ha Pál József szükségét érzi a következő év, „1790” megírásának is, és számítanánk arra, hogy erről az okról – valamint viszonyáról Starobinski művéhez – tájékoztatja az olvasót.

A *Bevezető* reflektál is az „egy-évszám” műfajára, s „az eseményeket szimbolikus érvénnyel” összefoglaló évszámok példájaként 1789-et, illetve Starobinski könyvét említi. Ezután azonban az egész módszer értelmét azzal a példával kívánja megvilágítani, hogy a magyar irodalomtörténetben határkőnek tekintett 1772 körüli vitákra utal, s jelzi, hogy e határkőnek más évszámok is megfelelhetnek – majd így folytatja: „1790: a forradalomra következő év. Nem kevésbé fontos, mint az előbbi.” (8. old.) Ha mindez a könyv pozicionálásának tekinthető, akkor azt sugallja, hogy „ahogy nem feltétlenül 1772, úgy nem is feltétlenül 1789”. Ez azonban inkább félrevezető, mint megvilágító. Starobinski könyve ugyanis nem egy konkrét év eszmetörténetét írja le; 1789-et mint politikátörténeti határvonalat jelöli ki, s az azt megelőző és követő néhány év (néha évtized) szellemi terméséből veszi példáit, hogy az 1789-ben valóban csak szimbolikusan összesűrűsödő folyamatokat megragadja. Pál könyve is ezt teszi, nem korlátozódik az 1790-ben született művekre. Így pedig nincs értelme arról beszélni, hogy 1790 tizenkét hónapja „fontosabb”-e, mint 1789 háromszázhatvanöt napja, s nem is arról van szó, mint 1772 esetében, hogy talán máshol kellene elhelyezni a korszakhatárt (az „egy-évszám” koncepció eleve nem korszakhatárokat jelöl, azokat kiiktatni igyekszik).

Vélhetően arról van inkább szó, hogy 1790-et Pál egy másik jelenség

szimbólumául választja, mint amit Starobinski 1789-cel jelölt. Pál könyvében „1790” az európai tudatnak az a válsága, amelyet a francia forradalom rémségei váltottak ki, a meghasonlás amiatt, hogy a „haladó eszmék sorra megbuktak [...] a történelmi realitáson”, szembesülés egy újfajta, az önzésre, a rosszra, az erkölcsi határátlépésre is nyitott szabadságfogalom veszélyeivel, s az elfordulás tőle, akár a határok elfogadása, akár az elvágyódó szubjektivitás felé (8–9. old.). Ezért lesz „1790” a „határ” és a „szabadság” problémájának szimbóluma. Starobinski jellemzésében már az 1789 előtti művészet is reflektált korának végnapjaira, az 1789 utáni művészet pedig szembesült a nagy remények illuzórikus voltával, a „forradalom szoláris mítoszától”, a felragyogó új naptól „az árnyékkal való megbékélésig” jutunk (Starobinski fejezetcímeit idézem), hogy a könyvet záró *Varázsfuvola*-elemzés is Goethe töredékben maradt *Varázsfuvola*-variációjával záruljon, amely az árnyék visszatérésével, a ránk szakadó „mélységes éj” hangsúlyozásával kérdőjelezi meg a Nap mozarti diadalát az Éj felett (Starobinski: *i. m.* 176–179. old.). Nemcsak azt nem tudjuk meg tehát, miért választotta Pál az „egy-évszám” módszerét, de azt sem, hogyan módosítja „1790” az „1789” kifejezte folyamatok értelmezését. Vagyis hiába idéz meg a mű egy konkrét kritikai kontextust, viszonya hozzá mégis reflektálatlan marad.

Mint ahogy sok minden más is ebben a könyvben. Pál József szerzteágazó tudása lenyűgöző részletgazdagságot kölcsönöz a műnek, és már csak emiatt is lelkesen ajánlom minden, a XVIII. század iránt érdeklődő olvasónak. Irodalomtudományi vagy eszmetörténeti teljesítményként azonban némiképp zavarba ejtő, mert – hogy a lehető legegyszerűbben fogalmazzak – nem világos, mit akar mondani. Sietek hozzátenni: nem azért, mert nem tudja, vagy mert nem akar semmit mondani. Érzésem szerint inkább azért, mert a kitapintható szándék ellenére sem vált a tanulmánykötetből igazi monográfia. (Hogy ennek mi lehet az oka, azt a recenzensnek nem feladata találgatni.) A könyv rengeteg

témát érint, amelyeket elsősorban a határ, a határátlépés, a szabadság és az elvágyódás fogalmai, pontosabban variációi tartanak össze. Arra azonban Pál József nem tesz érdemi kísérletet, hogy az impliciten összetartó jelenségekből, a témavariációkból egy explicit argumentumot építsen, mely az „1790” által megjelölt jelenségről és/vagy korról tesz állításokat. A régi cikkeket és az új anyagokat nem fűzik össze bevezetők, átvezetések, konklúziók, az egyes témák és fejezetek összefüggéseit nem érvek teremtik meg, s így az olvasó kénytelen saját hipotéziseire támaszkodva keresni a gondolatmenetet, amely előreviszti a művet, az állítást, azt, ami az elemzések közül kikerekedik.

A *megbilincselte költészet küzdelme* című fejezet például előbb a zseniellenetről, majd a titanizmusról, a szabadság, a lázadás Prométheuszokon és Káinokon keresztül felmutatott önértékekről szól, azután *Az ördög pártján* című alfejezetben (többek között Blake és Sade márki művein keresztül) mindennek végletes formáiról. Ezek a művészetek XVIII. századi szabadságharc-narratívájának közismert elemei, amelyeket esetenként iskolás egyszerűsítések foglalnak össze, például így: „A költészet megszabadult a szabályoktól” (38. old.) – mintha nem létezne művek egész hada, amely az efféle mítoszokat kiszorította, ha nem is a köztudatból, de az irodalomtudományból. Az ezt követő fejezet egy 1996-os (*A hermetikus hagyomány a XVIII. században*) és egy 1989-es tanulmány (*Kazinczy Orpheusáról*) egymás mellé helyezéséből született (az előbbi lényegében változatlan formában került át a könyvbe; az utóbbit nem volt módom eredeti formájában olvasni). A művészetek szabadságharca és a hermetikus hagyomány közötti összefüggést az teremti meg, hogy mindkettő egyfajta határátlépés; az utóbbi a racionális tudáson, az egyén határoltóságán való túllépés különböző gondolatait tartja fenn, s ezt a törekvést Pál egyaránt összekapcsolja a bontakozó romantika szabadságharcával (a primordiális egység, a végtelen, a tér-idő határok túllépése iránti vággyal), valamint a felvilágosodás és a forradalom (például a szoláris szimbolikában megjelenő) racionaliz-

musával. A Kazinczyról szóló alfejezet a nyelv és a nemzet közötti határ eltörlésének, a megszabadító nyelvnek a gondolatát kapcsolja a hermetikus hagyományhoz, majd a „világosság” szó használata és a halhatatlanságról vallott nézetek elemzése alapján a kulturális programjában hermetikus határátlépő Kazinczy egyben a határátlépés pusztító tüzétől is tartó felvilágosult racionalista is lesz. A következő, *A művészeti ágak szinergiája* című fejezet előbb egy Alfieri-tragédia, majd egy Mozart-opera elemzését tartalmazza, amelyeket a zene és a költészet közelítésének motívuma állít párba; ez a téma korábban már mint „határátlépés” került elő a líra érzékfelettségére törekvésének, illetve Kazinczy rajongásának tárgyalásakor az olasz költészet zeneisége iránt. Az *Elet és halál között* című fejezet előbb Winckelmann, Lessing és Goethe gondolatait ismerteti a Laokoón-szoborcsoporton ábrázolt fájdalomról, majd Foscolo és Csokonai egy-egy versének, illetve Canova néhány sír-emlékének elemzésén keresztül beszél a halálhoz való viszonyról: a sír „átjáró”, amely fenntartja az élők és halottak közösségét, s ez a közösség az, ami a történeti folytonosságot, a közösség értékeinek fenntartását s ezáltal a halhatatlanságot garantálja. Csokonai átváltozásként gondol a halálra, mely az időtlenben való részesevéshez vezet.

A könyv tartalmának e részleges ismertetése is jelzi, hogy nagyon is vannak összefüggések az egyes témák, fejezetek között. Pál azonban sehol sem fejt ki, pontosan mit is mondanak el ezek az összefüggések „1790”-ről – az évszám szimbolizálta jelenségről és a korról. Mit nyerünk a feltételezhető összefüggésekkel, amelyek impliciten társítják például Goethe verseinek swedenborgi elemeit, Blake Swedenborgot egyébként parodizáló versét, Kazinczy nemzetnevelő törekvéseit, Mme de Staël francia forradalommal kapcsolatos keserű tapasztalatait, Csokonai halál-felfogását és még sok minden mást? Valóban, Pál meggyőz arról, hogy minden, amiről ír, lehet variáció egy témára – de arról nem ír, hogy mit tudunk meg akár a témáról (határátlépés, szabadság, irodalmi változás,

az új és régi harca stb.), akár a korról e téma történetileg specifikus megjelenési formáin át.

Arra persze módot ad, hogy ezekkel kapcsolatban legyenek feltevéseink, s végezetül megemlítek egyet ezek közül. *A határ szó jelentéséről a 18. század második felében* című nyitófejezet amolyan történeti/elméleti megalapozásnak tűnik. Szövege először 2003-ban jelent meg francia nyelven egy szegedi kiadású kötetben. Ebben a határ, majd a szabadság fogalmára használt egy-két korabeli terminus elemzését találjuk, bármiféle látható érvelési irány vagy konklúzió nélkül. Az eredeti cikket itt, a könyvben Pál megszakítja, és beiktatja egy másik, 1992-ben megjelent cikkének szövegét *Az ésszerű politikai cselekvés korlátai* címmel, melyben Platón, Dante, Montaigne és Kant, illetve új anyagként Diderot esetét említi példaként arra, hogy a világjobbító elméletek képtelenek politikai gyakorlatá válni. A konklúzió Babits Kant-értelmezése: amíg nem zárható ki egy igazságos társadalom megalkotásának lehetősége, kárhóztatható az, aki kételkedik benne. A két régi cikkből összefűzött első fejezet itt véget ér, anélkül hogy összefüggésük explicitté válna. De feltehetjük, hogy az, hogy a „határ” fogalmát Pál itt a „végtelennel” összefüggésében tárgyalja (mint egykor a francia enciklopédisták), összecseng azzal a végtelenbe vetített várakozással, amit egy jobb világ eljövetele iránt vagyunk kötelesek tanúsítani, minden történelmi kísérlet bukása ellenére is. Ennek a feltevésnek a plauzibilitását olyan apró részletek is erősítik, mint az, hogy az említett 2003-as cikkében Pál úgy értelmezi Rousseau mondatát arról, hogy ha vágyai valóra válnának, sem szűnne meg vágyakozni, mint Rousseau gondolatát a végesség elvéről („le principe de finitude”, Pál saját francia szavaival); 2012-ben ugyanez a rousseau-i mondat Pál számára már azt fejezi ki, hogy „semmit sem lehet végső cél elérésének, véglegesnek tekinteni” (15. old.). Nincs ugyan nagy különbség a két kommentár között, de Pál talán azért alakított a régi cikk megfogalmazásán, mert most a végtelenbe vetitettséget akarja kiemelni. A cél, a megvalósulás „1790”-től fogva már nem lelkesít,

de fontosabb is, hogy ne szűnjünk meg vágyakozni rá. Értelmezésemben ez volna a mű *Leitmotivja*, ez köszön vissza annak a különböző formáiban, ahogy az „1790” jelölte illúzióvesztésből fakadó „elvágyódás” a korban lényegében a végtelenre függesztett tekintetet jelenti. És talán ez a gondolat érzékelhető a Goethéről és Dantéről szóló zárófejezetben is, amely szerint amíg a „küldetés” Danténál a mindig meglévő kegyelem „erősítése [...] az eljövendő generációkban”, addig Faust az embert „tevékenyebbé, szabadabbá” akarta tenni, hogy képes legyen jobbitani a világon (201. old.), vagyis ő „az emberi tevékenységen keresztül a világra hatva lépett fel a mefisztói semmibe való tendálással szemben”. A Danténál működő „kegyelmi készítés” helyett Faustot „magának a cselekvésnek a folyamata” teszi méltóvá a kegyelemre: „a kegyelem a tett következménye” (203. old.). Ez a záró megidézi az első fejezet implicit konklúzióját, amely szerint kötelességünk törekedni egy jobb világ létrehozására, még ha a történelmi példák nem kecsegtetnek is sikerrel – „1790” jellemzője és tanulsága, a modern ember sorsa, hogy a kegyelemért még akkor is tenünk kell, ha a tett soha nem lehet elég, vagyis tekintetünk a végtelenre kell függesztenünk, hogy elkerüljük a mefisztói semmit.

No persze nem vagyok meggyőződve arról, hogy Pál József ilyen mármár vallásos üzenetet kívánt küldeni a mának, vagy hogy elemzései egy efféle imperatívusszal kívánnák jellemezni az 1790 körüli idők szellemi áramlatait, vagy akár a szabadság és a határ „1790” által szimbolizált összjátékát. Éppen ezért nem is volna helyénvaló ezen üzenet jellegén, erején, filozófiai implikációin vagy az ábrázolt korra vonatkozó történeti érvényességén töprengeni. Inkább csak azt kérdezem meg halkan: ha Pál József valóban valami efféle gondolatot akart kifejezni, miért nem fejtette ki? Miért hagyatkozik szuggesztivitásra érvelés helyett, miért hagyja, hogy az olvasó hipotézisei tartsák össze a régi cikkeket? Persze ha nem ezt tenné, szembe kellett volna néznie mindazokkal a történeti, módszertani, filológiai kérdésekkel, amelyeket e hatalmas anyag

valamiféle argumentummá szervezése vetett volna fel, s akkor másfajta könyvet kellett volna írnia – olyat, amely felépít egy gondolati konstrukciót, és amellel érvel, hogy ez érvényes leírása a múltnak. Mivel az ilyen érvelés nemcsak az olvasó bizonytalanságain segítene, de a szerző irodalomtörténeti és akár morális meglátásainak érvényességén is, csak sajnálhatjuk, hogy Pál József ezúttal úgy döntött, mindezt kiváltja azzal, hogy meglévő írásokat egészít ki és hoz mégoly tartalmas összjátékba.

KOMÁROMY ZSOLT

Wehner Tibor: Modern magyar szobrászat, 1945–2010

Corvina Kiadó, Bp., 2010. 364 old., 5990 Ft

Az írói ambíciókat is ápoló, művészettörténetet végzett Wehner Tibor (szül. 1948) XX. századi és kortárs képzőművészettel foglalkozik, különös tekintettel a szobrászatra. 1993-tól nyugdíjazásáig a Képző- és Iparművészeti Lektorátus munkatársa volt, s maga is közreműködött számos köztérre szánt alkotás zsűrizésében. Számtalan kiállítást nyitott meg, publikációk hosszú sora áll mögötte. Recenzióm szempontjából meg kell említenem 1986-os *Köztéri szobraink* című könyvét (Gondolat, Bp.). Ez az írás megkerülhetetlen a témával foglalkozók számára, olyan mű, amely időközben fontos kordokumentummá vált: a könyv elemzéseit gazdag fényképanyag egészíti ki, külön fejezet foglalkozik az ország jelentősebb Lenin-szobraival. Azt gondolhatnánk, hogy 2010-es könyvével Wehner megteszi a szükséges lépéseket, revidálja nézeteit, szót ejt a köztéren újonnan felbukkanó alkotásokról is, és reflektál a megváltozott társadalmi környezetre. S teszi mindezt úgy, hogy nemcsak a köztéri szobrászatot veszi szemügyre, hanem a modern magyar szobrászat egészét. Sajnos csalódnunk kell, a szerző minderre nem, illetve csak

részben vállalkozik. Így azonban feloldhatatlan ellentétben áll könyvének tartalma és címe. El kellett volna dönteni, hogy mi a kötet célja, fő profilja, vagy a tartalmat fedő címet választani.

A kötet hátsó védőborítóján ugyanis az olvasható, hogy „Wehner Tibor művészettörténeti könyve a modern magyar szobrászat 1945-től napjainkig tartó időszakának átfogó jelleget bemutatója”. A kötet felépítését ismerve nem értjük ezt a mondatot. A fűlszöveg szerzője vagy cinkosan összekacsint az olvasóval, vagy egyszerűen semmibe veszi. Ugyanis egy tanulmányt, amely a jegyzetekkel együtt mindössze 25 oldal, nem tekinthetünk kimerítő bemutatásnak. A kötet második nagy egységével, a 288 oldalas (35–322. old.) szobrászlexikkal persze más a helyzet, az szükségképpen „átfogó jellegű”, viszont nem bemutatás. Ráadásul a szerző – kötetének leginkább előremutató elemeként – egy 8 oldalas kiállításjegyzéket (323–330. old.) és egy 25 oldalas (331–355. old.) bibliográfiát is mellékel. A kötet címe félrevezető, nem szobrászlexikont („Művészek A-tól Z-ig”) vártunk. Ennek relevanciája ráadásul az 1999-től 2001-ig megjelent háromkötetes, többszerzős *Kortárs magyar művészeti lexikon* [a továbbiakban: *KMML*] jócskán meg is kérdőjeleződik. Egyrészt azért, mert az említett lexikon (bővülő) anyaga elérhető az interneten, másrészt azért, mert Wehner csak a művészek rövid életrajzát, közgyűjteményben lévő műveik lelőhelyeit és a „megrendelésre készített monumentális műveiket” közli; az információk egy része szükségképpen állandó, korábban már publikált. Wehner nem részletez annyira, mint a *KMML*, azaz nem sorolja fel az egyes művészek kiállításait, pedig itt jelentős adatbővülés lett volna, hiszen 2010-től visszamenőleg 9–11 év kiállítási termését alaposan még nem gyűjtötték össze. Továbbá egy másik könnyítés a *KMML*-hez képest, hogy az olvasó nem jut művészenként bibliográfiai tételekhez, sem újakhoz, sem régiekhez. Kétségtelen persze, hogy vannak új adatok, még a rövid életrajzokban is (pl. Gaál József – 104. old.), ennél is érdekesebb a „megrendelésre készített monumentális művek” esete, mégis azt

mondhatjuk, hogy jelentőségük elenyésző. S persze olykor egy-egy adat kimarad, elkerüli a szerző figyelmét. Példaként az 1940-es születésű, idén Prima Primissima Díjra jelölt Ujházi Pétert említem, aki ugyan festőművész, dobozbelsőkből készített jellegzetes munkái jogán mégis belekerült a kötetbe. A közgyűjteményekben található műveinek felsorolásából sajnos kimaradt a budapesti Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, pedig a művésznak épp egy doboza található ott, ráadásul már 1996 óta. A Wehner-féle lexikon hasznát vizsgálva fontos adalék, hogy az említett adat éppenséggel a *KMML*-ből is hiányzik. Érdemes lett volna a szobrászi munkásságot bemutató, rövid leírásokat mellékelni az egyes művészek életrajzához, ami növelte volna a lexikon relevanciáját, ráadásul segítette volna a tájékozódást, az ugyanis egy nem szakmabelinek majdhogynem lehetetlen. Néhány példát hadd említsék. Érmezei Zoltánnak (1955–1991), aki Pauer Gyula (1941–2012) körül tevékenykedett, vannak megkérdőjelezhetetlenül szobrászi művei, ennek ellenére összesen csak három sort kapott (ráadásul Budapesten nem a Ludwig Múzeumban, hanem a Magyar Nemzeti Galériában őrzik művét). Érdekes Lakner Antal (szül. 1966) esete, akinek passzív munkaeszközeit szobrászatnak minősíteni nagy erőszak, ennek ellenére még reprodukciót is találunk egyik munkájáról. A már említett Ujházi Péter dobozaival került be a lexikonba (ezt egy dobozról készült reprodukcióból gondolhatjuk), ugyanakkor a szobrászat tradicionálisabb anyagaival is dolgozik, kerámiaszobrokat, vasszobrokat és papírszobrokat is készít – a kötetből ez nem derül ki. Wehner a lexikon módszertani bevezetőjében indokolja a széles spektrumot, csupán a „plasztikai és térszervezői szemléletet” (33. old.) tekinteti kritériumnak (Lakner esetében ez is kérdéses), egyéb támpont nélkül azonban elveszünk a nevek, irányzatok rengetegében.

A kötetben szereplő tanulmány külön címet kapott: *Térmetzetek. Fejezetek a magyar szobrászat és „szobrászat” történetéből 1945–2010*. Furcsa ez a cím, s még furcsább, hogy a szerző nem magyarázza meg azonnal

az alcímet. Nem tudjuk, hogy mit mire ért, több lehetőség is felmerül, és mindegyik rengeteg kérdést vet fel. Nem magától értetődő „szobrászat” és „szobrászat” megkülönböztetésének módja.

Wehner egy meglepő kérdéssel kezdi tanulmányát: „Hogyan tüntessünk el egy szobrot?” (7. old.), majd a következő öt oldalt kizárólag e kérdés megválaszolásának szenteli. A válasz tulajdonképpen egy felsorolás, egymással összefüggést aligha mutató, különböző időszakokból való példák felsorolása, kezdve egy XIX. századival (!). Sajnos leginkább Gombóc Artúr ismert monológjához hasonlítható e pár oldal jellege: kerek csokoládé, szögletes csokoládé, hosszú csokoládé, rövid csokoládé, gömbölyű csokoládé, lapos csokoládé... Konklúzió gyanánt az alábbiakat olvashatjuk: „A felavatás és a bontás rítusa: más és más jellegű akció. Bár esetenként a bontásoknál is vannak meghatott vagy fellelkesült résztvevők, nézelődők, esetenként protestálók, azért az avatások ünnepélyesebb, szervezettebb és fellengzősebb események. Azonban amiként a felállítás során, az eltüntetés folyamatában is sokdrangúak, számos esetben fel sem merülnek az esztétikai aspektusok. Ha egy szoborállítás egy kultusz térbeli, köztéri kislajátítása, akkor egy szoboreltüntetés a térnek a kultusztól való tudatos vagy öntudatlan megtisztítása. De a megtisztítás is egy kultusz érdekében történik, amely nemcsak takarít, hanem hamarosan saját céljait szentesítve birtokba is veszi a megtisztított teret. A régi szoborhelyekre előbb vagy utóbb, de mindig új szobrok kerülnek a közép-európai tájon.” (12. old.). Kétség nem fér hozzá, nagyon jól megírt szakasról van szó, de tudományos tartalma igen csekély. Nem világos, mi a szerző célja a fenti kérdéssel, és miért szenteli neki – egyébként is szűkszavú – tanulmányának ötödét, ha tudományos hozadék nincsen. Hogy értetlenségünket csillapítsuk, érdemes elolvasni Wehner *Értékek és kordokumentumok elvesztése – avagy hogyan tüntessünk el egy szobrot?* című írását az *Új Forrás* 2008. decemberi számában. Észrevehetjük, hogy nem is egy szövegrészről szó szerint átemelt a szerző a vizsgált tanulmányba, az

idézett konklúzió a folyóiratcikkben például *Metaforikus befejezés* cím alatt szerepel, ami valóban találó. Wehner különösebb átalakítás nélkül elhagyja a cikk kiscímét, s ezzel a csekély koncepciót is kihúzza szövege alól. Az *Új Forrás*ban megjelent írás – annak ellenére, hogy tanulmányként szerepel a lap tartalomjegyzékében – voltaképpen egy esszé, amelynek nem volna szabad a modern magyar szobrászat 25 oldalából 6-ot kitennie. Egyébként az egész szöveg többnyire esszé jellegű, a szövegfolyamon belül csak kis könyvdíszek különítenek el tematikus egységeket.

Tovább olvasva a tanulmányt, még mindig a köztereken maradunk: a köztéri szoborállítások rendjébe nyerünk bepillantást. Wehner megismertet bennünket a rendszerváltással hatósági jogkörét elvesztő Képző- és Iparművészeti Lektorátus jelenlegi és múltbéli szerepével. Az előző szakaszhoz hasonlóan – többnyire – itt is az eshetőségek rasztere mutatkozik meg különféle példákon: elutasító szakvélemény, mégis felállítják a szobrot; támogató szakvélemény ellenére nem állítják fel a szobrot stb. Több példa a 2000-es évekből származik, így a Lektorátusra nézve Wehner jól összefoglalja az adott néhány év különböző tendenciáit. Sajnos azonban akadnak olyan mondatok, amelyekkel nem tudunk mit kezdeni, kuszák, túlírtak: „Honunkban ugyanis a szobrászok és a szoborállítók képtelenek belátni azt az axiómát, hogy ha a köztéri szobrászat művészet lenne, akkor térbeli művészet lenne. De hát miként a szobrok, beárnyékoltszellemségük is a hely és a kor lenyomataként körvonalazzák bizonytalan kontúrjaikat.” (15. old.). Ezek szerint a heteronómia jegyében nem születhet művészet? Ha a művész köztérre dolgozik, megtagadja művészetét? Wehner gyakorlatias szövegének elméleti jellegű részei helyenként sajnos csekély koherenciát mutatnak. Pár sorral arrébb ezt olvassuk: „A haladónak és példaadónak minősített történelmi hősök (Dózsa György, Ságvári Endre, Kun Béla stb.) emlékműve mellett egyre több, a rendszer által elismert művész, költő, író (Ady, Petőfi, Radnóti, József Attila) kap – leginkább valamely születési vagy halálzási évforduló alkalmával – emlék-

szobrot; ebben a műcsoportban már regisztrálhatók művészeti koncepciók is.” (16. old.) Ez ellentmond az előbbi idézetnek. Ezek a szöveghelyek körvonalazni látszanak a „szobrászat” és „szobrászat” közötti különbséget, de az olvasó végül összezavarodik. A művészi koncepció nem lehet tartalom függvénye. Más kérdés, hogy adott tartalom adott művészek körére utal, de ebből nem általánosíthatunk. Ha továbbolvassuk a szöveget, azt látjuk, hogy a rendszerváltás utáni szoborállítási tendenciákkal kapcsolatban ugyanúgy felmerül ez a megkülönböztetés, amely itt elsősorban a köztéri alkotások mennyiségének problémájába ágyazódik: „És mindemellett azért sem fogadható el a monumentumok feltartóztatatlannak tűnő áradása, mert a hatalmas emlékműtömeg művészeti, esztétikai hozadéka elenyésző: a több száz (vagy már több ezer) létesítmény között csak néhány műalkotásnak minősíthető mementóra bukkanhatunk.” (17. old.) Itt kezd világossá válni, hogy Wehner minőség alapján él megkülönböztetéssel, ami ez esetben viszont nem több egy zavaró írói ötletnél. A „szobrászat” nem árnyékként követi a „szobrászot”, hanem e kettő együtt, egymás mellett létezik. Még akkor is, ha „az általunk jónak és értékesnek minősített szobrok mellett általunk rossznak és értéktelennek minősített szobrok is feltűnnek, s a szellemdús, leleményes, újító szellemségű alkotóművészek mellett a csak sablonos megoldásokra képes mesteremberek is szerepelnek ebben a kötetben” (30. old.).

Wehner egy utópiát is felvázol: az elkövetkezendő 50–100 évben nem volna szabad köztéren (politikai) emlékműveket állítani, csakis „esztétikai kérdésekkel” foglalkozó szobrokat, mivel „lassan minden téren, minden utcasarkon emlékmű figyelmeztet a múlt valamely, általában tragikus, ritkábban dicső történelmi fordulata, hőisére” (17. old.). Világosan elválasztja tehát egymástól a heteronómiát és az autonómiát, felismeri és terhesnek érzi, hogy a köztér a politikai reprezentáció színhelye. Érdekes, hogy víziójának elemeként említi a közadakozás lehetőségét, végső megoldásként arra az esetre, „ha az ország így nem tudna megenni új

és új emlékeztető monumentumok, heroikus emlékművek nélkül” (18. old.). Ami ezt az utópiát illeti, inkább a minőség kérdését helyezném előtérbe a magam részéről, azt remélve, hogy ezzel ugyanúgy csökken az emlékművek száma. Ráadásul így adottá válna egyfajta minőségi garancia is, amely a közadakozás esetében kétséges. Nem beszélve arról, hogy Wehner koncepciójában az autonóm szobrok minősége sem biztosított. Egy rossz autonóm szobor pedig, véleményem szerint, semmivel sem jobb egy rosszul sikerült emlékműnél... Az eddigiekkel összefügg az a szoborállítási gyakorlat – Wehner erre külön ki is tér –, amelynél a megmírt személye hangsúlyos, és – kitűnően megfigyeli – a szobor készítőjének neve jellemzően elsikkad. Wehner az ilyen alkotások létrejöttétől óv, amikor egy Budapestre szánt Wass Albert-szobor 2004-es felállítási tervének sajtóvisszhangját hozza fel példaként: „Lám, a szoborról magáról mint műtárgyról még szó sem esett, és máris intézmények, közhivatalok és pártkorifeusok intézkednek, és hallatják a hangjukat.” (18. old.). Ez a helyzet maig nem változott, elég például az idén avatott, rosszul megmírt csókakői Horthy-szoborra gondolni...

A köztéri szobrászatról szóló – arányaiban hosszú – tartalmi egység végén fél oldalon keresztül nevek olvashatók, mellettük számok. Egy rendszerváltás előtti adatokra támaszkodó statisztikáról van szó, amely azt mutatja meg, hogy egy személynek hány köztéri szobrot állítottak (Lenin a második a listában). Zárásként pedig felmerül „a legnehezebben megválaszolható kérdés: a letűntek, az újonnan éledők és a túlélők műegyütteséből, a több száz ércbe és márványba, maradó anyagba örökített, a közösség tereibe helyezett alak közül az önnön személye által hordozott jelentésén túl, a szobrászat erejével, jelentőségével és szépségével felvértezett hány alkotásban nemesedett az emlékképző szándék cáfolhatatlanul és időtálló művészetté?” (21. old.). Valóban, a minőség kérdése nem mindig magától értetődő, ez azonban a művészettörténet számára teljes mértékben releváns probléma, ezért őszintén sajnálom, hogy a válasza csak három sor jutott.

A tanulmány szerkezete a továbbiakban viszonylag jól kivehető. A 21. oldaltól a 30. oldalig többnyire műfajok szerinti csoportosítás kap teret. A művésztelepek leltárával, szerepük meghatározásával indul ez a rész. Igen hasznosnak tartom az alkotótelepek körülményeként felsorolását, ugyanakkor a fő tétel nem újdonság. Azt, hogy „a modern magyar szobrászati progresszió egyik gyökerét e negyven éve több-kevesebb folyamatossággal épülő alkotótelep-együttesben kell keresnünk” (23. old.), már Kovács Péter (szül. 1939) is külön cím alatt hangsúlyozta alább említendő művében. A továbbiakban olyan szemelvényekkel találkozunk, amelyek kivonatolt formában, egy-egy szakmai idézet segítségével végigvezetnek az egyes műfajokon. Elvértve szerepelnek művésznevek, konkrét műalkotásokról pedig – egy kivétellel – egyáltalán nem esik szó. Wehner az iparművészeti ágazatokat a progresszivitás másik letéteményeseként értékeli. Később szóba kerül a kisplasztika, majd a különféle határlépések (objekt, doboz, mozgó szobrok, installáció). Utóbbiak, az installáció kivételével, jóformán csak egy felsorolásban jelennek meg. A határlépések kapcsán jutunk el az érmekehez. Az éremművészettel kapcsolatban megtudjuk, mi jellemzi az elmúlt húsz év műfaji kereteket feszegető érmeit. A szobrászat (mai) tendenciái kapcsán említi meg Wehner a festő-szobrászok aktivizálódását, a plasztikai (?) problémák expanzióját és a műfaji besorolás nehézségeit, nem könnyítve meg a tájékozódást a „már-már áttekinthetetlen jelenkori plasztikai közeg”-ben (29. old.).

A tanulmány utolsó néhány sora afféle rövid módszertan, amelyben korábbi elképzelésünk a „szobrászatról” és a „szobrászatról” megerősítést nyer, valamint – késő bánat – megtudjuk, hogy a cél „a jellegzetes összkép megrajzolása, a tipikus jelenségek felmutatása” volt (30. old.). A műközpontú művészettörténeti kérdések, szempontok háttérbe szorulnak, úgy hiszem, ezzel függ össze, hogy egyetlen reprodukció sem tartozik a tanulmányhoz. A kötet lexikon részében találunk jó fényképeket, nem is keveset, ezek azonban nem függnék össze a tanulmánnyal.

Bizonyosnak tűnik, hogy a recenziált mű számos olvasónak csalódást fog okozni. Nekik ajánlom a következő könyveket, amelyek itt mellőzött kérdésekkel (is) foglalkoznak. Először is a székesfehérvári Szent István Király Múzeum egykori művészettörténetének, Kovács Péternek a tanulmányát a nyolcvanas évek elejéről, amely 1992-ben – kis kiegészítéssel – monográfiaként is megjelent (*A tegnapi szobrai. Fejezetek a magyar szobrászat közelmúltjából*. Életünk Könyvek, Szombathely). Ez eredetileg a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készült, 1945-tel indít, s 1980 körül végződik. Más, hasonlóan átfogó és a magyar szobrászathoz ezt a periódusát tematizáló – önálló – írásról nem tudok. Meg kell persze említeni a *Magyar művészet 1800-tól napjainkig* című kötetet (Corvina, Bp., 2002.) és András Gábor, Pataki Gábor és Szücs György *Magyar képzőművészet a 20. században* (Corvina, Bp., 1999.) című munkáját, amelyek persze hosszabb műelemzésekre nem számíthatunk.

Végezetül a könyv fennmaradó részéről szólok. Korábban már utaltam rá, valóban a kötet egyik legértékesebb részének tartom a csoportos szobrászati kiállítások jegyzékét (1945–2009), valamint a gondos bibliográfiát. Nem állhatom meg azonban, hogy három – igen fontosnak tűnő – tétellel ki ne egészítsem a bibliográfiát: egyrészt a magyarországi kinetikus művészettel foglalkozó *Mozgás '08* című kötetet (szerk. Hangyel Orsolya. Faur Zsófia – Ráday Galéria, Bp., 2008.), másrészt Rényi András (szül. 1953) két újraközölt írással, amelyek egy-egy emblematisz szobrot elemeznek. Az egyik Varga Imrénének (szül. 1923) Wehner által is említett, 1986-os Kun Béla-emlékműve (*A légből kapott monumentum*. In: *Az értelmezés tébolya*. Kijárat, Bp., 2008. 232–253. old.), a másik Jovánovics György (szül. 1939) 1992-ben felállított 1956-os emlékműve (*A dekonstruált kegyelet*. In: *A testek világlása*. Kijárat, Bp., 1999. 173–217. old.). Az utóbbi ráadásul egy olyan emlékművet vizsgál, amely esztétikai szempontok alapján olvasható.

Eduardo Punset: A lélek az agyban van

Európa, Bp., 2011. 426 old., 2900 Ft

Előfordulhat, hogy valaki most olvasa először Eduardo Punset nevét, de talán már találkozott a fényképével, amelyen felül kissé tar, körben göndör, ősz üstökkel, vidám arccal és huncutul kiöltött nyelvvel látható – bár Albert Einsteinhez nem mérhető tudós, e játszi könnyedség nyomot hagy az egyébként a tudományos igényességet és megalapozottságot nem nélkülöző írásain is, olvashatóvá és közérthetővé téve őket. Punset jogi diplomája után közgazdászt is szerzett, e minőségében az újságírástól a tanácsadáson át a miniszterség végigjárta a posztokat. Széles körű tapasztalata olthatatlan tettvággyal párosul, amely az évek óta rákbeteg, idén 76 esztendő szerzőt, aki emellett egy szálloda- és üdülőlánc vezetőségi tagja is, a tudományok népszerűsítésére újabb és újabb könyvek megírására, televíziós műsorsorozat (Redes, Redes 2.0) gyártására, blogírára sarkallja. Az 1980-as évek végétől kezdett el a főként közgazdasági témájú írások mellett egyre inkább a szociológia, a számítástechnika és a pszichológia területét összekapcsolókat is publikálni. Ismeretterjesztő tevékenységét és a spanyol tudományos élet bemutatásáért tett erőfeszítéseit számos díjjal jutalmazták.

E két cél együttesen jelenik meg a *Lélek az agyban van* című könyvében is, amely – bár eredetileg 2006-os (a *Gondolkodás gépezetének röntgenfelvétele* alcímmel), aligha találunk a mai magyar kínálatban ennél újabb eredményeket színesebben bemutató kötetet – nem véletlenül került be az Európa Kiadó Tudományos Diákkönyvtár sorozatába. Ha valaki arra kíváncsi, tudományos eszközökkel bebizonyították-e a lélek létezését, vagy továbbra is olyan tágran értelmezhető fogalom, mint például a boldogságé, pontos válasz nélkül marad, de számos útmutatót kap arra nézvést, hogyan áll jelenleg a kérdéshez

az idegtudomány, a kultúrakutatás, a pszichológia és a genetika, merre érdemes tovább folytatni az olvasást – s ehhez Punset nemcsak a témát átfogó látásmódjával, számos, főként ibér szaktekintély megszólaltatásával járul hozzá, hanem izgalmas gondolatmenetekkel és történetfűzéssel, széles mesélőkedvvel és személyes élményei közül válogatott adalékokkal is.

A hispán ajkú elbeszélőkre oly jellemző az érzelmeket és kínokat nem szenttelenül, de mérhetetlenül nyugodt hangon bemutató felütés, a Vilaseca de Solcina-i elmegyógyintézet lakóival kapcsolatos gyermekkori élményeit bemutató előszó után, az első rész legelején a lélek székhelyéről és mibenlétéről vallott nézetek történetének egyetlen lapra sűrített, teljességre nem törekvő – akár elnagyoltnak is joggal nevezhető – áttekintése következik, ám még mielőtt az ember becsapná a könyvet, mondván, hogy egy kotnyeleskedő menedzsertudós némi prózairói tehetségének megvillantása, amellyel beleártja magát mások tudományába, nem az, amire időnként pazarolnánk, fejest ugrunk az agykutatás kosztümös történetébe: néhány sírrablót kísérhetünk el éjszakai portyájára, majd csecsemőmirigyeket boncolhatunk, sőt belekóstolhatunk a XVII. század Prozacjába, a juharszirupba kevert százlábúporba. Ha ettől sem kaptunk kedvet a könyv elolvasásához, valószínűleg genetikai, kulturális, kémiai és pszichológiai oka van annak, ha félretoljuk a *Lélek az agyban van*, mint ahogy valószínűleg genetikai, kulturális, kémiai és pszichológiai oka van annak is – ahogyan az majd a könyvből kiderül –, ha egyetlen éjszaka alatt átrágnak magunkat rajta.

Most már tudjuk, e kötetben minden együtt van egy jó krimihez: hullák, bolondok, gonosztevők, bájitalkeverők, harcosok elszántságával küzdő tudósok, de szó esik erkölcsről, halhatatlanságról, boldogságról, szexről, szerelemről, a mai bestsellerek egyik slágertémájáról, a depresszióról; mint egy sci-fiben: a mesterséges intelligenciáról; a háborús művek kellékéről: az agyomosásról. A szemünk láttára bogozza ki valaki a lélek szerteágazó történetét; és ha mindez nem elég, feltűnnek ben-

ne közismert szereplők: Szókratész, Arisztotelész, René Descartes, David Hume, Dmitrij Mengyelejev, Frederic Skinner, Daniel Gilbert, Malcolm Gladwell, Steven Pinker, Robert Hare, Garri Kaszparov, Carl Zimmer, Zsófia királyné, Don Quijote, Darth Vader és Luke Skywalker, R2-D2, Aibo, Vlad Tepeş és eddig kevesek által ismertek, például Thomas Willis, Oliver Sacks, Jeff Hawkins, Adrian Raine és számtalan spanyol kutató, többek között Javier de Felipe, Óscar Vilarroya, Javier Sampedro Pleite, Pilar Ortiz, Manuel Froufre, Antonio Damasio, Ramón Núñez Centella, Vicente Garrido, Lluís Borrás, José Sanmartín, Manuela Martínez, Antonio Bulbena, José Antonio Marina, María Jesús Alava Reyes vagy Carlos Mateo Municio és még sokan mások – no meg a titokzatos Volfrám bácsi.

A könyv mégsem komolytalan – egyik nagy erénye éppen az, hogy a lélek meglehetősen nehezen megragadható fogalmát sok tudományterület eredményeit felvonultatva próbálja bemutatni, emellett nem fél feltenni azokat a kérdéseket, amelyek éppen az interdiszciplináris, de gyakorlatias, a hétköznapi életből kiinduló megközelítés vet fel. Például: ha viselkedésünket jelentős mértékben agyi szerkezetünk határozza meg, nem éppen fizikai adottságaik áldozatai-e a bűnözők és pszichopáták? Ha olyannyira jelentős mértékben a tudattalanunkkal, ösztönösen, megérzések, tapasztalataink és előítéleteink alapján, gyorsan döntünk és cselekszünk, hiszen nem áll módunkban minden lehetséges információt kellőképp mérlegelni, csorbul-e a szabad akarat? Ha a lélek az agyban van, milyen következményekkel jár ez a vallási hitre nézve? Ha a humán genetikai állományról készített térképünk mindössze 5 ember génszekvenciájának elemzéséből született, akkor ez nem hordozhat-e már önmagában veszélyt, mint ahogyan a már említett – egyébként korábban nem megfelelő mintán végzett, hibás adatokra építő – csecsemőmirigy-kutatás eredményeit felhasználva még a XX. század első harmadában is alkalmaztak olyan kezelést, amely súlyos fejlődési rendellenességeket és rákos megbetegedést okozott? S vajon a

pszichofarmakológiai kezelések nem szüntetik-e meg az anomáliákkal együtt éppenséggel a személyiségünk alapjául szolgáló egyéni differenciákat is? És milyen befolyást gyakorol társadalmunkra a genetika, a kultúra és az egyéni élet kölcsönhatása, például a bántalmazott gyermekek prefrontális kérgében okozott visszafordíthatatlan sérülések következményei?

Antoinette Deshoulières így írt a versailles-i kastély láttán: „Törékeny szerkezet vagyunk, elront egy semmiség, / az isten műve rövidebb éltű, mint az emberé.” Ez az akkoriban közkeletű gépmetafora volt az alapja költőnő kortársa, a fentebb már említett Willis doktor elképzeléseinek is, amikor arra próbált rájönni, mi okozza a lélek problémáit, és hogyan lehetne orvosolni őket – ha valami elromolhat, az el is romlik, de meg is lehet „szerelni”. A bizvást a DNS-kutatás és a pszichogyógyszerészet atyjának, valamint az evolúcióelmélet előfutárának tekinthető Willis tevékenysége óta jóval árnyaltabb képünk van ugyan az agy működéséről, területeinek funkcióiról, a benne zajló fizikai és kémiai folyamatokról, a modell mégis legfeljebb csak léptéket váltott: „neuronok lakta városok vagyunk”, és ma is úgy „javítunk” a gép hibás működésén, hogy beletöltünk mondjuk egy kis torazint vagy fluoxetint, de elmét is fényesíthetünk, vagy csökkenthetjük a hiperaktivitást stb. Punset csipős megjegyzésével: „Arra is van gyógyszer, hogy el tudjunk aludni, és arra is, hogy ébren tudjunk maradni.” (21. old.)

Ahogy a lélek székhelyének és mibenlétének elméleteit röviden bemutatja a testnedvektől a szív központi szerepén át a „neurocentrikus kor” kezdetéig, azaz a XVII. század közepéig Willis és a neuroanatómus Zimmer segítségével, úgy kalauzol végig Punset a többi témán is az adott terület szaktekintélyeinek kutatásait, véleményét ismertetve. Így kaphatunk betekintést Ortiz segítségével abba, hogy a Rorschach-teszt alkalmazása miért nyújthat más, és bizonyos tekintetben objektív képet valakinek a személyiségéről; hogy milyen viszonyban áll az empátiánk és a mások megértése iránti vágyunk a matematikai képességeinkkel, illetve ösztönös és tudatos viselkedésünkkel, vagy Gladwell révén

abba, hogy nagy valószínűséggel miért problematikus egy olyan párkapcsolat, ahol az egyik fél lenézi a másikat, miért veszünk vagy nem veszünk észre (és meg) a boltban egy terméket, hogy a fogyasztó mozgatja-e a kereskedelmet. És aki úgy véli, hogy néhány praktikával dróton lehet rángatni a vásárlót, az nem hajlandó tudomásul venni, hogy mennyire „ellentmondásos, összetett és kifürkészhetetlen” is az ember (46. old.).

Tudatos és tudatlan egymáshoz való viszonyáról vagy ellentétéről, arról, hogy képesek vagyunk-e egyáltalán tisztán logikusan, a tudatlanságunktól teljességgel függetlenül gondolkodni, főként Vilarroya és Froufre kutatásai tájékoztatnak. Vita tárgya, hatnak-e ránk a reklámok milliói – pro és kontra szolgálat érveket a tudatunk és a tudatlanságunk; hasonlóképp problematikus az előítélet-mentesség emberies alapelve, ugyanis az előítéleteink az alkalmazkodóképességünk következményei, az viszont már egy meglehetősen bonyolult, más tényezőktől is függő összhangnak köszönhető, ha a megfelelő időben és módon ösztönösen vagy megfontoltan viselkedünk.

Egy-egy érzékszervünk nem kielégítő működése is okozhat gondot, de az is előfordul, hogy nem a látszat csal, hanem az agy: megváltozhatnak, sőt meg is szűnhetnek életünk eseményeinek emlékképei, és nem saját élményekről is kialakulhatnak ilyen képek. Az *Ébredések* című film alapjául szolgáló, Sacks által vezetett kutatások segítenek megérteni, mennyiben és hogyan lehet kiváltani egyes agyterületek munkáját más agyterületek stimulálásával, amihez nemcsak gyógyszereket vagy elektro sokkot lehet használni, hanem például zenét is, de ehhez alapvetően a páciens lelki világát, életét kell rekonstruálni.

A memóriánkban elraktározott információkról és bizonyos algoritmus szerinti előhívásokról, illetve elrendezésükről szólva magától értetődő, hogy ki kell térni a számítógépekre, arra, hogy vajon az agynál jóval nagyobb tároló- és számítókapacitású szerkezetek lehetnek-e intelligensek, képesek lehetünk-e mesterséges intelligenciát előállítani, lehet-e lelket adni egy gépnek – vagy mindez csak

a filmekben létezik –, hiszen minden algoritmust emberek táplálnak be a szoftverekbe; de sem tudatot, sem egyéniséget, sem önállóságot nem várhatunk a gépektől. Hawkins szerint az intelligencia fogalmát rosszul határoztuk meg és rosszul is kezeltük, a neocortex alaposabb megismerése azonban elvezethet a mesterséges intelligencia megalkotásához, ám ez nem jelenti azt, hogy (robot)embereket állítanánk majd elő, hiszen az emberre jellemző érzések, vágyak és kreativitás továbbra sem fejlődik ki a gépekben. Nem agyat, hanem csak ahhoz hasonló módon működő szoftvert próbálunk megalkotni, így valóban csak a filmek világához tartozik Stanley Kubrick *HALA*. Ellenben egy ilyen mesterséges intelligencia nagy segítségünkre lenne például a matematika vagy a fizika területén bizonyos adatok feldolgozásában, amelyek megoldására jelenlegi számítógépeink, illetve agyunk nem képesek.

Adott tehát egy jó nagy tárhely, az agy, amelyben az érzékszerveink által szolgáltatott információkat sajátos kezelő algoritmusok futnak. Mi határozza meg, hogy milyenek vagyunk, mit gondolunk, mit érzünk, hogyan cselekszünk: a gének alapján kifejlődő fizikai adottság, vagy a környezeti ráhatás, a nevelés, a kultúra? Pinker szerint nincs értelme egyik vagy másik primátusát hangoztatni. A földigilisztának mindössze harmadával kevesebb génje van, mint az embernek, de ez nem lehet például a szabad akarat vagy az intelligencia alapja: a minőségi különbséget nem a gének száma, hanem működése jelenti. Az evolúciós pszichológia szerint az agy számos információfeldolgozó szerkezet együtteseként fogható fel, „amely a természetes szelekció során vadászó-gyűjtőgető őseink adaptációs problémáinak megoldására jött létre” (105. old.). Ha e kihívások csiszolta szövetcsomót a nyelvi ösztön, az összejt felhasználás és a teljes szexuális szabadság utópiájához közeledve akarnánk továbbfejleszteni, az V. fejezetben találjuk meg az evolucionista pszichológia e témákra vonatkozó álláspontját, de még többet is: annak a nyugtalanító kérdésnek a megválaszolását, hogy a felmentést kérő bűnözők hivatkozhatnak-e

„selejtes” agyukra, hogy van-e értelme az emberiség múltjától és őseink génjétől, valamint saját kultúránktól és környezetünkől meghatározva és befolyásolva önzetlennek, kedvesnek lenni, és a világ jobbításán fáradozni a saját eszközeinkkel, ha nem Jeff Hawkinsnak születtünk, és fogalmunk sincs arról, hogyan lássunk neki meszterleges intelligencia létrehozásához.

Rögtön az első jó tanácsok között szerepelhetne, hogy ne becsüljük alá sem énünk, sem az agyunk kifürkészhetetlenségét, sem a képlékenységét. Énünk fokozatosan bomlik le például egy betegség, mondjuk az Alzheimer-kór hatására, embertársaink folyamatos agresszióval vonhatnak oly mértékben uralmuk alá bennünket, hogy végül feladjuk vágyainkat, de szélsőséges esetben agyunk ki is „mosható.” Sokunk nem vesz részt háborúban, ahol hadifogságba eshetnénk, és válogatott kínzásoknak vetethetnénk alá bennünket, nem állunk vallási, rokoni vagy egyéb agresszorok befolyása alatt, akik elszigetelnének másoktól és a másféle véleményektől, megszüntetve ezzel a fizikai és a szellemi védekezés lehetőségét. Ám nem egyfajta agymosás-e a nevelés is? Vagy csak a politikai (át)nevelés számít annak? Mi a szerepe ebben a tekintélynek? Ellent tudunk-e állni? Lelombozó lehet a válasz: legfeljebb keményebb diót jelenthetünk, ha mégoly szilárd is a világról alkotott elképzelésünk: a fizikai és a pszichikai rendszerünket érő együttes támadás előbb-utóbb célravezető lehet. Nem feltétlenül kell azonban háborúba, diktatúrába vagy rossz családba képzelnünk magunkat – például a reklámok is arra próbálnak rávenni bennünket, ami esetleg magunktól nem jutott volna eszünkbe: megvenni egy terméket. Manuela Martínez, Kathleen Taylor és Humberto Trujillo az önálló és kritikus gondolkodásra, az érzelmi kontrollra nevelés fontosságát hangsúlyozza, de emellett ott a nem tanítható gyakorlati intelligencia és az az attitűd is, amely nem pusztán felülemelkedik, hanem konstruktív módon együtt él a traumákkal, s ez – legalábbis egy időre – felvértez bennünket az efféle hatásokkal szemben.

Csakhow agyunk átalakítása sem feltétlenül külső okokra vezethető

vissza: Giacomo Rizzolatti szavaiból kiderül, hogy sokat segíthet gyenge ászunkon az agytenisz: annak elképzelésekor, hogy adogatunk, vagy hogy szervát fogadunk, ugyanazokat az agyi területeket aktivizáljuk, mint amikor valóban játszunk, összekapcsolva a jobb homloklebenyt a motoros rendszerrel. A pozitív mellett azonban negatív befolyással is lehetünk agyunkra, ugyanis a folyamatos aggódással, stresszel magunk is lebonthatjuk a hippocampusunkat, csontjainkat, érrendszerünket, és alaposan szétzilálhatjuk vérképünket. Ugyanígy külső befolyás is lehet pozitív, a transzkranialis repetitív stimuláció például azon túl, hogy olyan területeket kelt életre az agyban, amelyek maguktól működésképtelenek, mindezt nem invazíve teszi, azaz nem kell hozzá elektrosokkot vagy műtétet alkalmazni, csak a különféle funkciók áramköreit kell azonosítani és feltérképezni az agyban.

Az utazás a koponya és a lélek körül ezzel nem ér véget. Egy cseppet se bánjuk, ha ezek után nem Aldous Huxley, a Wachowsky testvérek, J. Cameron és J. Mostow, illetve McG (J. McGinty Nichol) világában találjuk magunkat, és Punset nem azt taglalja, hogy ha ennyit tudunk az agyról, működéséről és működtetéséről, a lehetséges anomáliákról, akkor milyen rövid út vezetne egy algoritmizált tökéletes társadalom kialakításához finom kis elektromos, kémiai és pszichikai „újrarendszerezéssel”, mert megtudhatjuk, miért felelőtlenek a fiatalok, milyen kilátásai vannak a neurorehabilitációnak, az új idegsejtek beültetésének, és hogy a rasszizmus voltaképpen ismeretterjesztési probléma. Damasio szerint például „[c]élul kellene kitűzni, hogy gyermekeinket, sőt a felnőtteket is ráneveljük érzelmeik tudatos kezelésére, a jó érzelmek megtartására és a rossz érzelmek kiselejtezésére” (190. old.). Punset ugyanis gyorsan leszögezi: lehet, hogy egy nap könnyűszerrel segíthetünk sérült idegrendszerű vagy lelki problémákkal küzdő embertársainkon, vagy a megbánást és szégyent nem ismerő emberek agyát „javíthatjuk meg”, azonban az emberiség javát szem előtt tartó, intelligens és megfelelő felhasználás mit sem ér az érzelmek helyes

kezelésének ismerete nélkül. Álvaro Marchesi és Ignasi Morgado véleményét Damasio felfogásával ütköztetve már a kötet közepén ugyanarra jut, mint ami a végén összegzésként szerepel – Marchesi szavaival: „[a] cél, hogy megtanuljunk boldognak lenni és élvezni az életet.” (196. old.)

Csakhow a java még hátravan: a lélek legsötétebb bugyraiba lemerülés csak ezután következik. Eredményét tekintve mindegy, hogy valaki mentálisan beteg, vagy személyiségzavarban szenved, a környezete mindenképp megsínyli. Az emberek egy százaléka pszichopátának tekinthető, akiknek a szocializáció sem nem javítja, sem nem rontja a viselkedését, azonban azt is jó tudni, hogy a pszichopátia nem minden esetben jár gyilkossággal, ellenben a limbikus rendszer (főként az agresszivitáshoz is köthető amygdala és az érzelmekhez kapcsolható prefrontális kéreg közötti gyenge kapcsolattal) annál inkább – és ennek oka csak részben genetikai (részben viszont lehet a szülői bántalmazás is). Nem kiszűrhető fiziológiai alapon a pszichopata, mint a Down-kóros embrió a várandós nőknél: esetükben az agy hasonló felépítésű, mégis másként működik, ezért nem is hagyományos kezelésekre volna szükség. Azaz nem a nem létező lelkiismeretükre és együttérzésükre kellene hatni, hanem a viselkedésüket kellene befolyásolni – ami meglehetősen nehéz az olyan társadalmakban, ahol a bírói és büntetés-végrehajtó szervek nem megfelelően kezelik a pszichopátiát. Intelligens és pszichopata emberek vesznek körül mindannyiunkat – állítja Hare –, akiket kiszűrni nagyon nehéz, áldozatainknak még nehezebb a velük való együttműködés, viszont változtatni e helyzeten majdhogynem lehetetlen. Azután ott van az ezt egy lépéssel megelőző kérdés is. Elnézést, ön nem pszichopata véletlenül, netán nem pátyolgat egy despotát, nem nevel otthon egy kis átokfajzatot, szülei, testvérei, házastársa, gyermeke nem egy kis időzített társadalmi bomba? És ha maradt önben szemernyi evolúciós jóérzés, mit gondol, mi célravezetőbb az ön vagy (a társadalom, a rokona, a házastársa vagy) a gyermeke érdekében: kórházba vagy börtönbe menni/küldeni?

Nem illik lelőni a poént, főleg ha efféle súlyos, a komolytalanságot nem tűrő kérdésekről van szó. Hogy a lélek az agyban van-e, vagy sem, hogy a lélek pusztul-e, vagy csak a receptív és agyi mechanizmusaink, struktúránk, míg mi foglyaivá válunk sárból tapasztott porhüvelyünknek, mi vár ránk a test pusztulása után, kinek-kinek adassék hite szerint – akkor is, ha az ellentmond az empirikus tudósok által eddig feltártaknak, hiszen meglehet: amíg nem tudnak eleget, nem jó a modelljük. Az azonban, hogy mi történik e pusztulás alatt és előtt, nem kifejezetten hit dolga. Az első izgalmas rész vége felé kissé talán leül a történet, de azután ismét erőre kap: a minden emberre jellemző fizikai és kémiai folyamatok mellett jut szerep az egyénnek is. Punset szerint ez az univerzális érzelmek megismerésén, saját érzelmeink kezelésén múlik, annak elfogadásán, hogy bonyolult szerkezet vagyunk, ahogyan a család és a társadalom is az – az élet célja, a lélek útja változhat, de az igény, hogy megismerjük, mi tesz minket és másokat boldoggá, aligha. „Ha [a] társadalom gátolja az egyént a vágyai elérésében, át kell alakítani” – írja Punset a „Fény évszázada” kapcsán (416. old.). Csak akkor derül ki, hogy melyiket kell megváltoztatnunk, ha végigolvassuk e könyvet.

REMÉNYI ÉDUA

Bevándorlók a magyar társadalom tükrében

MÉLTÓSÁG, IGAZSÁGOSSÁG ÉS CIVIL INTEGRÁCIÓ

Szerk. Göncz Borbála, Lengyel György és Tóth Lilla. Budapesti Corvinus Egyetem, Bp., 2012. 280 old., á. n.

Szép papírra nyomott, elegáns kötet vonzza az érdeklődő olvasót, hogy kézbe vegye, belelapozzon, majd belemerüljön a bevándorlók és a befogadó társadalom kapcsolatának alig vizsgált, fontos kérdéseiről szóló elemzésekbe. Izgalmas terepre vezet ez a könyv; címe és alcíme ritkán megfo-

galmazott társadalmi értékek vizsgálatát ígéri: a politikai és a civil aktivitás elemzését a bevándorlók szemszögéből és a befogadó társadalomhoz viszonyítva, a befogadó társadalom és a bevándorlók összehasonlítását ezen értékek fényében. A magyar társadalomról rajzolnak képet a tanulmányok az ajánlás szerint mindazoknak, akiket érdekel a bevándorlók integrációja, legyenek döntéshozók, politikusok vagy diákok, civil vagy nonprofit szervezetek tagjai.

A kötet egy közelmúltban végzett vizsgálat eredményeit összegző tanulmányokat tartalmaz. A sok szempontból úttörőnek tekinthető kutatás fontos és továbbgondolandó eredményei és módszertani bizonytalanságai egy töről, a kutatás újszerűségéből fakadnak.

Kikről szól a kötet? A bevezető ismerteti a vizsgálat keretét, hangsúlyozva, hogy az „elemzett bevándorlók nem azonosak a menekülttáborok lakóival, vagy az illegálisan foglalkoztatott külföldiekkel. A bevándorlók ugyan maguk is számos problémával küzdenek, de lényegesen kedvezőbb helyzetben vannak, mint a menekülttáborok lakói vagy a szürkegazdaságban foglalkoztatott migránsok, s ezt tudatosítani kell az olvasás során.” (12. old.) A szerzők azonban nem tisztázzák, miért korlátozódik a vizsgálat a bevándorlók ennél is szűkebb csoportjára, az Európai Unióon kívüli országok hosszabb-rövidebb ideig Magyarországon élő polgáira. Az ő politikai és civil aktivitásuk miért fontosabb, mint a Magyarországon élő külföldiek összességéé, és ha így van, miért beszélnek a kutatók mégis bevándorlókról, ahelyett hogy következtetések érvényességét pontosítva a bevándorlók egy meghatározott csoportjára korlátoznák? A válasz egyszerű és érthető: a nem európai uniós országokból érkezett migránsok integrációjának vizsgálatát az Európai Unió Európai Integrációs Alapja támogatta. A pénzforrásokra utalt kutatók pedig – igen gyakran – arra kényszerülnek, hogy az elérhető támogatások alapján terelt kutatási feladatokat próbálják saját érdeklődésüknek megfelelően alakítani.

A civil társadalom és a politikai aktivitás kérdései egyaránt érdek-

lődésre tarthatnak számot a hazai lakosság és a bevándorlók bármely csoportja esetében. A kíváncsi olvasó ezért némi csalódottsággal regisztrálja hiányérzetét: a kötet tanulmányait bevezető részben nem található olyan áttekintő fejezet, amelyben a szerzők vagy a szerkesztők a tanulmányok közlése előtt pontosították és összegezték volna a kutatás hipotéziseit és azt, amit a kutatás megfogalmazásakor a méltóságról, az igazságosságról és a civil integrációról gondoltak. Mindezt nem helyettesítheti a bevándorlók problémáival, politikai és civil részvételi hajlandóságával foglalkozó kutatás modelljét és a kapcsolódásokat bemutató 1. ábra a 10. oldalon. Nem készült az eredményeket összegző fejezet sem. Ennek hiányában az egyes tanulmányokból szedegethető össze – részleges sikerrel – mindaz, amit a szerzők a migrációról, a bevándorlók és általában a civil társadalom politikai és civil tevékenységéről gondolnak. Ennélfogva a tanulmányok sora nem rendeződik össze koherens egészzé.

Az ambiciózus kutatás alapjául kérdőíves kikérdezés szolgált, a kötet gerincét a kapott adatok különböző metszeteit feldolgozó és elemző tanulmányok alkotják. A korábban nem – vagy alig – vizsgált kérdések újszerű problémák megfogalmazását, hipotézisek felállítását és tesztelését tették lehetővé. A kérdések és a fogalmak egységes bemutatása és értelmezése segíthette volna az olvasó dolgát, a kutatás során használt fogalmak és fő kutatási kérdések azonban csak az egyes tanulmányokban fogalmazódnak meg, változó határozottsággal. A *Bevezető* ezt jelzi is: „Bár néhány kauzális kapcsolatra is rávilágítunk, vizsgálatunk elsősorban feltáró jellegű.” (9. old.)

A kérdőív alapján mindazonáltal rekonstruálható a kialakított kutatási terv és fogalmi rendszer. A kérdőív blokkonként vizsgálja a bevándorlók és a befogadó társadalom tagjainak jellemzőit:

1. a részletes szociodemográfiai háttér ismerve mellett
2. a bevándorlók tartózkodásának jogcímét és okát;
3. az akciópotenciált, a politikai és civil részvételi hajlandóságot, majd

4. az identitást;
5. az objektív és a szubjektív jólét, a társadalmi erőforrások állapotát;
6. a disztributív és a procedurális igazságosság kérdéseit;
7. az emberi méltóságról alkotott vélekedéseket, valamint
8. a kulturális és materiális erőforrásokkal való ellátottságot.

Az eredmények bemutatását a kötet szerkesztői három nagyobb, egymást kiegészítő fejezetbe rendezték. Az első rész a hazai és a fentiek szerint lehatárolt bevándorló népesség reprezentatív kérdőíves kikérdezése alapján kapott eredményeket összegzi. A második rész a témában két – eltérő módszerrel és különböző időben végzett – kvalitatív vizsgálat tapasztalatait közli, mindenekelőtt a survey eredmények értelmezésének kiegészítésére, illusztrálására. Végül a harmadik részben négy tanulmány elemzi a bevándorlók és a befogadó magyar társadalom körében a méltóság, az igazságosság és a politikai részvétel értelmezését.

Nem hallgatható el néhány kritikai megjegyzés a kutatás alapját alkotó kikérdezés módszerével kapcsolatban. A 2011-ben lefolytatott vizsgálat reprezentatív mintájának kialakítása és módszere korrekten dokumentált (bár a bevándorlókkal kapcsolatban nem derül ki például a kérdéses nyelve, így az gyaníthatóan magyar volt, korlátozva a bevándorlókat a korábban említettek mellett a magyarul értő nem európai unióbeli állampolgárokra). A bevándorlói minta azonosítása és lekérdezése a szerzők (és a kérdéztét technikailag lebonyolító alvállalkozó) számára nem titkolt gondot jelentett. Míg a hazai népességből könnyen lehetett az eredeti elképzeléseknek megfelelő reprezentatív mintát venni, ez a bevándorlók esetében a rendelkezésre álló hivatalos adatforrások, a megkérdezettek gyanakvása és nehéz elérhetése miatt sem volt egyszerű. Végül az eredetileg tervezett reprezentativitást a bevándorlói minta felében hólabdás elérés helyettesítette. A bevezetésben hangsúlyozzák is a szerzők, hogy két fontos technikai problémával szembesültek a végül elkészült 1000 + 500 fős befogadói és bevándorlói minta elemzése során: „egyrészt hogy miképpen hasonlítha-

tó össze e két, eltérő mintavételi módszerrel és aránnyal készült alminta, másrészt hogy hogyan kezelhető az eltérő szociodemográfiai struktúrából adódó különbség, vajon a két sokaság közötti különbség mennyiben jelent tényleges eltérést, illetve mennyiben tudható ez be a strukturális különbségeknek” (11. old).

Az első probléma megválaszolására a szerzők talán indokolatlanul részletes technikai és statisztikai módszertani magyarázatokba bonyolódnak (az elemzés során mindez korrekt és fontos elemzési szempontként jelenik meg), megelőzve a minta definícióját, a vizsgált és összehasonlítható csoportok azonosítását, a terminológiai tisztázást. A második esetben ugyanakkor könnyen túllépnek a lehetséges szerkezeti eltérések okozta problémán. Utalnak ugyan arra, hogy megkísérelték a befogadó népesség mintáját utólag a bevándorlókéhoz hasonlóvá tenni – kor, nem és lakóhely szerint újraszűrozták a mintát –, azt találták azonban, hogy „az újraszűrozott többségi magyar társadalmat reprezentáló minta és a bevándorlói minta összetétele [...] nem eredményezett lényegesen eltérő különbségeket az eredeti többségi minta és a bevándorlói minta összetételéhez képest” (12. old.), ezért a teljes magyar népességre reprezentatív sokaságot vetik össze a nála több, jól azonosítható dimenzióban eltérő bevándorlói sokasággal. A szerkezeti eltérések fontos magyarázatokat fedhetnek el, illetve erősíthetnek fel, itt a mintakorrekció alaposabb dokumentálására és talán a befogadó társadalmat reprezentáló mintának a bevándorlói mintához hasonlóvá tételére lett volna szükség, ha a kutatás kezdetén elmaradt is az összehasonlításhoz alkalmas hipotézisek megfogalmazása és az ennek megfelelő mintaszűkítés. Ennek hiányában az összehasonlító elemzések fontos helyeken bizonytalanok, a magyarázatok pedig esetenként nem győznek meg.

Míg Kisfalusi Dorottya a bevándorlók szociodemográfiai jellemzőit, kulturális és társadalmi erőforrásokkal való ellátottságát, migrációs céljait és motivációit mutatja be, Lengyel György koncepcionális és elméleti kérdéseket tesz fel a kutatás mintáján,

amikor az akciópotenciál, a méltóság, a civil társadalmi részvétel és a szubjektív részvétel közötti összefüggéseket vizsgálja a bevándorló és a befogadó népességben. A kivonulási hajlandóság viszonyában elemzi a civil részvételt, magára hagyva azonban az olvasót a kivonulási potenciál kulcsfontosságú fogalmának értelmezésével: „A kivonulási potenciált a migrációs hajlam és a vállalkozói hajlam tényezőiből becsüljük, úgy, hogy ha bármelyik érintett kérdésre igennel válaszolt a kérdezett, ez a kivonulási index pozitív értékét eredményezi.” (138. old.) Kérdés azonban, miért tekintjük azt, aki elköltözne vagy vállalkozóvá válna, a hirschmani értelemben kivonulónak. A továbbiakban az ily módon definiált „kivonulási hajlandóságot” tárgyalja, ám az olvasó – talán nem helytelenül – a hagyományos, korábbi lakóhelyhez kötött és alkalmazotti státusztól való elszakadást nem kivonulásnak, hanem mobilitási vagy alkalmazkodási hajlandóságnak értelmezheti.

Szanyi-F. Eleonóra a bevándorlók és a magyar társadalom jóléti mutatóit veti össze, az objektív és a szubjektív jólét magyarázatait és összefüggéseit vizsgálja a két csoportban. Gondosan leírja és értelmezi a jólét elemzéséhez szükséges mutatókat, arra azonban nem tér ki, hogy a (szubjektív és objektív) jólét a migránsok esetében máshogy és máshol méretik meg. A migráns számára a munkavégzéshez való viszony – Piore megfogalmazásában – instrumentális, ami az egykori hazájában megélt helyzetéhez és ottani (szubjektív és objektív) jólétéhez mérve vizsgálható. Természetesen azon közösségek esetében, ahol ez még releváns. Kisfalusi tanulmányából azonban tudjuk, hogy a bevándorló népesség Magyarországon tartózkodásának ideje nagyon eltérő, ezért a javakban mért jólét csak a tartósan letelepedett migránsok esetében mérhető a befogadó népességéhez. A teljes befogadó népesség megfelelő csoportjai és a tartós és ideiglenes migránsok összetétele mégis releváns.

Juhász Pál önálló esszéje a politikai véleményekről és ítéletekről a kötet legrövidebb írása, mely nem bonyolódik bele az empirikus vizsgálat száműző eredményeinek elemzésébe, a

kérdőív két kérdését emeli ki: egyrészt hogy a polgár mennyire tekinti magát sorsa formálójának, másrészt hogy mennyire kívánja, hogy az állam a szegények javára újraossza a jövedelmeket. A válaszok vizsgálatát a „gazdasági fejlődésről (vagy csak egyszerűen a növekedésről) való gondolkodás két típusa” (192. old.) körüli polémiába ágyazza be, s azt kérdezi, vajon a gazdasági determinizmus vagy fatalizmus határozza-e meg az emberek értékrendszerét és annak lehetséges változását. A kérdésvetést két klasszikus szerző – Inglehart és Huntington – nyomán mutatja be. Hangsúlyozza, ami a jelen kötet tanulságainak megértéséhez fontos, és általában a magyar értékvizsgálatok alapján a hazai társadalomtudomány vizsgálódásaiban jól ismert, hogy a globális és az európai értékrendszer-vizsgálatok szerint „a magyar értékrendszer eredményei finoman szólva sajátosak”, s már a nyolcvanas években is kiderült, hogy „a magyarokra igen kevésbé jellemző a posztmateriális értékek választása” (193. old.). Ebben nincs sok változás. Juhász Pál azonosítja a bevándorló népeiség azon vélhető sajátosságait, amelyeket figyelembe kell venni viselkedésükben és annak magyarázatában. Az olvasó ennek alapján el is gondolkozhat azon, mi okozza, hogy a befogadó társadalom és a bevándorlók értékelése és tapasztalatai jelentősen eltérnek az élet dolgainak alakításával, a hivatalokkal való elégedettséggel, a politikusokkal szembeni attitűddel és a javak jogos átcsoportosításának kérdésével kapcsolatban.

Göncz Borbála tanulmánya bizonyos értelemben a kutatás fő kérdésére adott válaszok összegzése is. A következtetések egyszerűek és egybehangzók: a migránsok politikai részvételük alapján kevésbé aktívak, mint a hazaiak, kevésbé hisznek a politikai szerepvállalás lehetőségében és egyáltalán, kevésbé érdeklődnek a politika. A bevándorlók, ha valamit, inkább volt hazájuk híreit, mint a magyarországiakat követik. Ez fontos és továbbgondolandó tanulság, kérdés, hogy a heterogén bevándorlói csoport egészére igazolható-e ez eredmény.

A szép kiállítású kötet szerkesztése nem könnyíti meg az olvasó dolgát. A hiányolt bevezető, illetve összeg-

ző rész mellett a kutatási eredményeket bemutató tanulmányok egymásra hivatkozásai az érdeklődő olvasó számára kicsit nehézkesek. Kivétel két, a tanulmánykötet koncepcióját kicsit tágító írás, Szanyi-F. Eleonóra és Juhász Pál önmagában megálló tanulmánya. Sajátos és zavaróan nonkonform szerkesztési megoldás, hogy a sorszámozott táblázatokra és ábrákra nem hivatkoznak a tanulmányok, és az olvasó itt-ott elvész az ábrák, táblázatok és magyarázó leírások között. Az is segített volna, ha az esetenként hosszú és nehezen átlátható regressziós eredmények táblázatait mellékletben közlik, s csak az elemzések részletes leírása kap helyet a főszövegben.

HÁRS ÁGNES

Huoranszki Ferenc: Freedom of the Will

A CONDITIONAL ANALYSIS

Routledge, New York, 2010. 218 oldal.

Mi a szabad akarat? Van-e szabad akarat, vagy ez csak illúzió? Mi következne a szabad akaratra nézve, ha kiderülne, hogy a világ természeti törvényei determinisztikusak? Miben áll a szabad akarat jelentősége? Vajon a szabad akarat feltétele-e a morális felelősségnek? Mi a kapcsolat értelem és szabad akarat között? Van-e végső felelősségünk abban, hogy kik vagyunk? Ilyen kérdések alkotják a *szabad akarat problémáját*, amely egyike a filozófia legrégebbi, legtöbbet tárgyalt és legfogósabb problémáinak.

Huoranszki Ferenc könyvében sorra veszi ezeket a kérdéseket és saját megoldást kínál a szabad akarat problémájára. Számos kortárs nézetet megkérdőjelez, és hathatósan védelmez olyan nézeteket, amelyek egyáltalán nem népszerűek a kortárs filozófiában. A könyv nagyon jó, jól van megírva, világos és argumentatív. Mindenkinek ajánlom, akit kicsit is érdekel ez a téma. Egyetlen kifogásom, hogy olyan sok mindent tárgyal és olyan részletességgel, hogy az olvasó néha szem elől tévesztheti a lényegét.

Huoranszki nézetei a szabad akarat problémájáról négy állításban foglalhatók össze:

- (1) a szabad akarat a másképp cselekvés képessége (*ability to do otherwise*);
- (2) a szabad akarat a morális felelősség szükséges feltétele;
- (3) a szabad akarat fogalmát a kondicionális elemzés ragadja meg legjobban;
- (4) a szabad akarat kompatibilis a fizikai determinizmussal.

A könyv két részből áll, mindkettőben négy-négy fejezettel. Az első részben fejt ki Huoranszki a saját nézeteit (*Szabad akarat és erők*). A második rész az értelem és az önmeghatározás kérdését tárgyalja, és viszonyukat a szabad akarathoz és a morális felelősséghez (*Szabad akarat és indokok*). Sokan úgy gondolják, hogy csak azért a cselekedetekért lehetünk morálisan felelősek, melyeket racionális indokból teszünk; erre a belátásra épülnek a szabad akarat ún. indokfüggési elméletei (*reasons dependence*). Sokan azt is gondolják, hogy végső felelősségünk (*ultimate responsibility*) van abban, hogy milyen emberekké válunk a cselekedeteink által; a végső felelősség pedig nélkülözhetetlen ahhoz, hogy morálisan felelősek lehessünk a cselekedeteinkért. Huoranszki a második részben ezeket a nézeteket bírálja. Amellett érvel, hogy nem lehetséges végső felelősség és nincs is szükség rá a morális felelősséghez, és bírálja a szabad akarat indokfüggés elméleteit is, mondván, hogy a cselekvési indokok nem szükségesek a felelősséghez. Recenzióm, amely négy részből áll, azonban nem ezzel, hanem kizárólag az első résszel, a fenti állításokkal és tarthatóságukkal foglalkozik, amelynek megítélésében nem játszanak szerepet a második részben foglaltak.

I. SZABAD AKARAT

Huoranszki szerint a szabad akarat egy *tulajdonság*, méghozzá a *másképp cselekvés képessége*. Mint minden képesség, ez is kifejezhető egy kondicionális kijelentéssel, vagyis olyan formában, hogy *ha ez és ez volna a helyzet, akkor ez és ez történné*. Például,

a szabad akarat egyszerű kondicionális elemzése szerint

'S képes lett volna másképp cselekedni akkor és csak akkor, ha *S másképp cselekedett volna, ha arra vágyott (azt akarta, úgy döntött stb.) volna.*'

A szabad akarat kondicionális elemzésének prototípusa G. E. Moore nevéhez fűződik (G. E. Moore: *Ethics*. Oxford University Press, Oxford, 1912.). Moore kondicionális elemzése a következő:

- 'S képes lett volna másképp cselekedni akkor és csak akkor, ha
- (i) *S másképp cselekedett volna, ha úgy döntött volna,*
  - (ii) *S másképp döntött volna, ha úgy döntött volna, és*
  - (iii) *senki más nem tudhatta előre biztosan, hogy S miként dönt.'*

Moore elemzése több dolog miatt is rossz. A harmadik feltétel irrelevánsnak tűnik, a második feltétel pedig végtelen regresszushoz vezet, amit már C. D. Broad bebizonyított (C. D. Broad: *Determinism, Indeterminism and Libertarianism*. In: C. D. Broad: *Ethics and the History of Philosophy*. Routledge and Kegan & Paul, London, 1952. 195–217. old.). Ha kikötjük, hogy az ágens dönthetett volna másképp, és ezt egyenértékűnek tartjuk azzal a kondicionálissal, hogy *az ágens másképp döntött volna, ha úgy döntött volna, hogy másképp dönt, akkor azt is ki kellene kötnünk, hogy az ágens dönthetett volna úgy, hogy másképp dönt, amit egy újabb tényelentéses kondicionálissal kellene kifejezni és amely a döntésről való döntést egy még korábbi döntéstől tenné függővé, aminek a lehetőségét megint ki kellene kötnünk, és így tovább a végtelenségig*. Egyszerűen a szabad akarat-hoz a döntések végtelen sorozatának lehetőségére lenne szükség.

Am a döntő ellenvetés Moore kondicionális elemzésével szemben, melyet Keith Lehrer fogalmazott meg, az első feltételre vonatkozik (Keith Lehrer: *Caus without Ifs*. In: G. Watson [ed.]: *Free Will*. Oxford University Press, Oxford, 1968. 41–45. old.). Keith Lehrer szerint Moore elemzése

azért hibás, mert *logikailag lehetséges, hogy valaki, aki nem cselekedhetett volna mást, mégis mást cselekedett volna, ha úgy dönt*. Talán különösnek vagy implauzibilisnek tűnik, hogy adott helyzetben egy személy elveszítheti valamely képességét, pusztán azért, mert abban a helyzetben úgy dönt, hogy nem használja azt. Logikailag azonban nem lehetetlen, és Lehrer ellenvetéséhez ez elegendő. Lehrer a következő kis történettel áll elő. Képzeld el, hogy tudtodon kívül egy kis szerkezetet ültettek az agyadba, amely gombnyomásra ideiglenesen lebénít és teljesen cselekvésképtelenné tesz. Az a döntésed, hogy valamit nem teszel meg, okozhatja a gomb megnyomását, és ezzel képtelenné válsz az illető dolog megtételére. Vedd a következő két kijelentést:

- 'ha *S úgy dönt, hogy nem teszi X-et, akkor S képtelen X-re*'
- '*S úgy dönt, nem teszi X-et*'

Az következik belőlük, hogy *S képtelen X megtételére*. A két kijelentés tehát inkonzisztens az '*S képes X-re*' kijelentéssel, viszont konzisztens a '*ha S úgy döntene, akkor X-et tenné*' kondicionális kijelentéssel. Következésképp a két utóbbi kijelentés nem lehet ekvivalens. Lehrer ellenvetése arra mutat rá, hogy az első feltétel nem elégséges (az egyszerű kondicionális elemzés hamis), és Moore-nak nem sikerült megfelelő módon kiegészítenie (Moore kondicionális elemzése hamis).

Az ellenvetéseknek köszönhetően a szabad akarat kondicionális elemzése elveszítette népszerűségét, ma már nem nagyon akad képviselője. Huoranszki viszont védelmébe veszi a szabad akarat kondicionális elemzését és egy Moore-típusú elemzéssel áll elő. Meggyőződése, hogy az '*S másképp cselekedett volna, ha úgy dönt*' kondicionális igazsága szükséges feltétele az '*S képes lett volna másképp cselekedni*' kijelentés igazságának – ezt Lehrer ellenpéldája sem vonta kétségbe. Számára ezért az igazi kérdés az, milyen további feltételekkel kell kiegészítenie ezt a feltételt ahhoz, hogy a többivel együtt elégséges legyen és immunissá váljon Lehrer ellenvetésével szemben.

Huoranszki megjegyzi, hogy Lehrer ellenérve a szabad akarat egy-

szérű (és a Moore-féle) kondicionális elemzésével szemben hasonlít a diszpozíciók egyszerű kondicionális elemzésével szembeni, csalárd (*finkish*) diszpozíciókra hivatkozó ellenérvre (vö. C. B. Martin: *Dispositions and Conditionals*. *The Philosophical Quarterly*, 44 [1994], 1–8 old.). A csalárd diszpozíciók azok a különös diszpozíciók, amelyeket a tárgyak épp azon körülmények között veszítenek el, illetve épp akkor tesznek szert rájuk, amikor manifesztálódnának. Egy csalárd oldhatósággal rendelkező *O* tárgy olyan, például, hogy ha *O*-t vízbe merítik, akkor feloldódik, ha azonban nem merítik vízbe, akkor nem is oldható. Vegyük a következő két kijelentést:

- 'ha *O*-t nem merítik vízbe, akkor *O* nem oldható' és
- '*O*-t nem merítik vízbe'.

Az következik belőlük, hogy *O nem oldható*. Következésképp, a két kijelentés inkonzisztens az '*O oldható*' kijelentéssel, de konzisztens a '*ha O-t vízbe merítenék, akkor feloldódna*' kondicionális kijelentéssel, és ezért a két utóbbi kijelentés nem lehet ekvivalens. Tehát a csalárd diszpozíciók esetében az egyszerű kondicionális elemzés csődöt mond.

A probléma egyik lehetséges megoldása egyszerűen kiegészíti a kondicionális elemzést egy további feltétellel, amely szerint a tárgyak releváns diszpozicionális tulajdonságai *nem változnak* azokban a helyzetekben, amikor manifesztálódnának. Huoranszki ezt választja és a szabad akarat egyszerű kondicionális elemzését kiegészíti azzal a feltétellel, hogy, az ágens releváns képességei *nem változnak* azokban a helyzetekben, amikor azokat gyakorolnák: '*S képes lett volna másképp cselekedni akkor és csak akkor, ha S másképp cselekedett volna, ha úgy döntött volna és képesége a másképp cselekvésre nem változott meg*.' A módosított elemzést már nem érinti Lehrer ellenvetése. Döntését megelőzően *S* képes volt *X*-re, döntését követően azonban elveszíti ezt a képességét. Ekkor viszont az sem lesz igaz *S*-re, hogy *X*-et tenné, ha úgy döntene és *megőrizte képességét X-re*, hiszen már nincs meg ez a képessége.

Ám Lehrernek van egy másik ellenpéldája is, amely a módosított elemzéssel szemben is fenntartja az ellenvetést. Képzeld el, hogy megkínálnak egy tál cukorkával, amelyben a cukorkák kicsi, piros golyók. Képtelen vagy rászálni magad, hogy vegyél belőlük, mert – tegyük fel – vizolyogsz az ilyen cukorkáktól. Önszántadból csak akkor vennél ki akár egyet is, ha képes lennél így dönteni. Erre azonban nem vagy képes a vizolygásod miatt. Csak egyféleképpen dönthetsz: nem kérsz belőle. Azaz képtelen vagy venni a cukorkákból, bár továbbra is igaz, hogy vennél a cukorkákból, ha úgy döntenél. A különbség az első és a mostani ellenpélda között az, hogy az elsőben a beépített szerkezet szó szerint lebéni és fizikailag képtelenné tesz valamire, amire képes voltál. A vizolygás viszont nem tesz fizikailag képtelenné valamire. A kezéd nem bénult le, meg tudnál fogni egy cukorkát. A második ellenpélda tehát azt mutatja, hogy képtelen vagy venni a cukorkákból, noha vennél a cukorkákból, ha úgy döntenél és nem változott a képességed valaminek a megfogására.

Huoranszki szerint viszont a második példában is elvész egy képesség. A vizolygás a *döntési képességtől* foszt meg. Szerinte Lehrernek nincs igaza abban, hogy a vizolygásod miatt *döntöttél* úgy, hogy nem veszel a cukorkákból; egyáltalán nem is döntöttél. Ha csak egyféleképpen dönthetsz, akkor az nem döntés, hanem kényszer. A döntés fogalmilag előfeltételezi többféle kimenet lehetőségét. Egy további feltételt bevezetve kivédhető Lehrer második példája is: az ágensnek *nem változnak* döntési képességük tekintetében azokban a helyzetekben, amikor dönteniük kellene.

Huoranszki tehát a szabad akarat következő kondicionális elemzését tartja helyesnek:

'S szabad akaráttal rendelkezik abban az értelemben, hogy képes lett volna végrehajtani egy aktuálisan nem végrehajtott *A* cselekedetet *t* időpontban akkor és csak akkor, ha *S* *A*-t cselekedte volna *t*-kor, ha

(1) *S* úgy döntött volna, és

- (2) nem változott meg abban a képességében, hogy végrehajtsa *A*-t *t*-kor, és
- (3) nem változott meg abban a képességében, hogy döntsön arról, végrehajtsa-e *A*-t *t*-kor vagy sem.'

Huoranszki siet leszögezni, hogy (2) és (3) nem *ad hoc* kikötések, amelyeket csak az ellenvetések kivédésére vezetett be. Szerinte a két feltétel összhangban van azzal a mindennapi intuíciónkkal, hogy csak cselekvő- és döntési képességünk birtokában cselekszünk szabadon és felelősen. Az általa javasolt elemzés úgy is tekinthető, mint ami elismeri ennek az intuíciónknak az igazságát.

II. SZABAD AKARAT ÉS MORÁLIS FELELŐSSÉG

Abban az esetben vagyunk morálisan felelősek azért, amit teszünk, ha *rajtunk múlik*, hogy mit teszünk, azaz ha *van* cselekvési alternatívánk (*alternative possibility*), ha lehetőségünkben áll megtenni és lehetőségünkben áll nem megtenni valamit. De csak abban az esetben van cselekvési alternatívánk, ha megvan hozzá a *képességünk*, azaz ha képesek vagyunk megtenni vagy képesek vagyunk nem megtenni azt. Mivel a szabad akarat ebben a képességünkben áll, ezért a szabad akarat szükséges feltétele a morális felelősségnek. Ezt az álláspontot védi Huoranszki a könyvében.

Bármennyire is magától értetődőnek tűnik ugyanis, hogy a cselekvési alternatíva szükséges feltétele a morális felelősségnek, Harry Frankfurt ellenpéldái megmutatták, hogy nem az (vö. Harry Frankfurt: *Alternate Possibilities and Moral Responsibility. The Journal of Philosophy*, 66 [1969], 23. szám, 829–839. old.). Frankfurt négy esetet mutat be, melyek közül Huoranszki egyet tárgyal, ezt tekinti a legvégzetesebbnek. Ime, a példa. Tegyük fel, Black szeretné, hogy Jones megtegyen valamit. Black kényszeríthetné Jonest, de szükségtelenül nem akar közbeavatkozni. Ezért megvárja, amíg Jonesban megéri az elhatározás, hogy mit tegyen. Ha Jones mellett készülő dönteni, amit Black szeretne, akkor Black nem csinál semmit. Ha

ellenben Jones mást készül dönteni, akkor Black közbeavatkozik, és arra kényszeríti Jonest, hogy úgy döntsön és azt tegye, amit Black szeretne.

A történet tanulsága az, hogy ha Blacknek nem kell közbeavatkoznia, akkor Jones morálisan felelős azért, amit tett, noha nem cselekedhetett volna másképp. Azt ugyanis senki sem vonhatja kétségbe, hogy ha Jones maga dönt, akkor felelős azért, amit tesz. Az, hogy Black egy más esetben mit tenne vagy mit nem tenne, irreleváns ebből a szempontból. A kérdés az, hogy Black ugrásra kész, de inaktív jelenléte miatt Jonesnak lehetőségében áll-e másképp cselekedni (van-e cselekvési alternatívája). Frankfurt szerint nincs, Huoranszki szerint viszont van.

Huoranszki a megoldás kulcsát a cselekvési alternatíva fogalmának helyes értelmezésében látja. Jól ismert John Austin különbségtétele a *lehetőség mint képesség* (*can of ability*) és a *lehetőség mint alkalom* (*can of opportunity*) fogalma között (vö. John Austin: *Ifs and Cans*. In: *Uő: Philosophical Papers*. Clarendon Press, Oxford, 1956/79. 205–232. old.). Hadd illusztráljam a különbséget. Ha be vagy zárva egy szobába és nincs nálad kulcs, akkor nem hagyhatod el a szobát. Megvan ugyan a képességed arra, hogy elhagyd a szobát, csak éppen nincs rá alkalmad, hogy élj vele. Ha viszont a szoba ajtaja nyitva van, de te sajnálatos módon le vagy bénulva, akkor nem hagyhatod el a szobát, mert nincs rá képességed. Alkalmad ugyan lenne, hogy elhagyd, csak éppen nem vagy képes rá.

A megkülönböztetést sokan az intrinzikus cselekvőképességek és extrinzikus alkalmak különbségként értelmezték. Azt pedig, hogy az ágensnek lehetősége van megtenni valamit az egyik értelemben, de nincs lehetősége megtenni a másik értelemben, arra készített sokakat, hogy azt állítsák, az ágensnek csak akkor van lehetősége másképp cselekedni, akkor van cselekvési alternatívája, ha megvan az *intrinzikus cselekvőképessége* és az *extrinzikus alkalma* is hozzá. Frankfurt érve ezt a felfogást támadja:

- (1) Jones csak akkor cselekedhetne mást, mint amit valójá-

ban cselekszik, ha megvan az intrinzikus cselekvőképessége és az extrinzikus alkalma hozzá.

(2) Jonesnak nincs meg az extrinzikus alkalma erre, amikor Black ugrásra készen jelen van.

∴ (3) Jones nem cselekedhet mást, mint amit valójában cselekszik, amikor Black ugrásra készen jelen van.

(4) De Jones felelős azért, amit tesz, amikor Black nem avatkozik közbe.

∴ (5) Jones felelős azért, amit tesz, noha nem cselekedhet mást, mint amit valójában tesz, amikor Black jelen van, de nem avatkozik közbe.

Huoranszki az (1) premisszát veti el, mert elveti a cselekvési alternatíva iménti értelmezését. Szerinte Austin eredeti megkülönböztetése a lehetőség (*can*) két fogalma között helytálló és fontos. Azonban az, amire ebből sokan következtettek, hogy a cselekvőképesség intrinzikus tulajdonság, valamint, hogy a morális felelősség szempontjából releváns cselekvési alternatíva fogalma intrinzikus cselekvőképességet és a gyakorlásához szükséges extrinzikus alkalmat jelent, teljesen elhibázott. Huoranszki saját felfogása szerint ugyanis a cselekvőképesség egy maximálisan specifikus *extrinzikus* tulajdonság és a cselekvési alternatíva fogalma csak ezt foglalja magában.

Frankfurt érve csak annyit bizonyít, hogy a cselekvési alternatíva abban az értelemben, hogy *alkalmunk van* másképp cselekedni, nem szükséges feltétele a morális felelősségnek. Amit viszont bizonyítania kellett volna, az az, hogy a cselekvési alternatíva abban az értelemben sem szükséges feltétele a morális felelősségnek, hogy rendelkezünk azzal a *képességgel*, hogy másképp cselekedjünk. A következők miatt. Black inaktív jelenléte megfosztja Jonest az *alkalomtól*, hogy gyakorolhassa az extrinzikus cselekvőképességét, amelyet az alternatív cselekedet végrehajtásakor használna. Ám ezt a cselekvőképességét attól még nem veszíti el, hogy nem gyakorolhatja azt (*pace* hume-iánusok).

Tehát Black inaktív jelenléte nem fosztja meg Jonest az alternatív cselekedet végrehajtásához szükséges extrinzikus cselekvőképességétől, és éppen ezért felelős azért, amit tesz. Black közbeavatkozása viszont Jones ezen extrinzikus cselekvőképességét blokkolja, ezen esetekben tehát Jones már nem rendelkezik a szükséges extrinzikus cselekvőképességgel, és éppen ezért nem lenne felelős azért a cselekedetért, amelyet ilyen külső kényszer hatására tenne meg. Ám az a tény, hogy Jones elveszítené a cselekvőképességét, ha Black közbeavatkozna, irreleváns abból a szempontból, hogy Jonesnak mindaddig *megvan* a cselekvőképessége, amíg Black inaktív marad. A felelősség szempontjából egyedül az számít, hogy Jones *aktuálisan* rendelkezik-e a cselekvőképességgel. Aktuálisan ugyanis igaz Jonesra, hogy másképp cselekedne, ha úgy döntene és nem változna meg a releváns képességeiben.

III. SZABAD AKARAT ÉS DETERMINIZMUS

A másképp cselekvés képessége előfeltételezi a cselekedetek *kontingenciáját*. Ám a cselekedetek kontingenciáját kizárni látszik a *nomologikus determinizmus*, amely szerint a természeti törvények determinisztikusak. A determinisztikus természeti törvények következménye, hogy minden esemény bekövetkezését antecedens feltételek és a természeti törvények együttesen determinálják. Mivel a cselekedetek is események, ha a determinizmus igaz, akkor az ágensek nem kerülhetik el, hogy azt tegyék, amit aktuálisan tesznek. Vagyis a determinizmus megfosztja az ágenseket a másképp cselekvés képességétől. A szabad akarat mint a másképp cselekvés képessége *inkompatibilis* a determinizmussal. Azaz:

- (1) A szabad akarat a másképp cselekvés képessége.
  - (2) A determinizmus nem kompatibilis a másképp cselekvés képességével.
- ∴ (3) A determinizmus nem kompatibilis a szabad akarral.

Azok, akik elfogadják (3)-at, az

inkompatibilisták; azok, akik elutasítják (3)-at, a *kompatibilisták*: szerintük determinizmus és szabad akarat nem zárják ki egymást. A kompatibilizmusnak két formája lehet attól függően, hogy az (1) vagy a (2) premisszát veti el a kompatibilista. Azok a kompatibilisták, akik az (1)-et vetik el, jellemzően azt állítják, hogy a szabad akarat és a morális felelősség szempontjából egyedül az számít, hogy a cselekedet megfelelő módon függ az ágens *cselekvési indokától* (*reasons*), és ebből a szempontból a determinizmus igazsága vagy teljesen irreleváns, vagy egyenesen a szabad akarat szükségesség feltétele – *csak akkor* lehetünk szabadok és morálisan felelősek, ha a nomologikus determinizmus igaz ('*csak-ha*' kompatibilizmus). Huoranszki, aki a könyvében elkötelezi magát (1) mellett, ehelyett a (2) premisszát veti el. Másokkal egyetemben úgy véli, hogy szabadok és felelősek lehetünk *akkor is*, ha a nomologikus determinizmus igaz ('*még-ha*' kompatibilizmus). Valójában a dolog ennél egy picit bonyolultabb. A 'nomologikus determinizmus' ugyanis jelenthet *pszichológiai determinizmust* ('csak-ha' kompatibilizmus esetében) és *fizikai determinizmust* ('még-ha' kompatibilizmus esetében). Ezt azért fontos kihangsúlyozni, mert Huoranszki csak a fizikai determinizmus vonatkozásában kompatibilista. A pszichológiai determinizmus vonatkozásában nem. A 'csak-ha' kompatibilisták szerint egyedül akkor lehetünk szabadok és felelősek, ha indokaink vagy pszichológiai állapotaink okságilag determinálják döntéseinket és tetteinket. Máskülönb az, ahogy döntünk és az, amit teszünk véletlenszerű (*chancy*) lenne és a véletlenül múltna, amelyért nem lehetünk felelősek. Huoranszki viszont úgy gondolja, a döntés egy *pszichológiailag indeterminált* (de mégsem véletlenszerű!) esemény kell legyen, máskülönb nem dönthetnénk mást, mint amit, és ebben az esetben nem beszélhetnénk döntésről, sem szabad-ságról és felelősségről.

Érdemes megjegyezni, hogy ez a fajta kompatibilizmus, amelyet Huoranszki képvisel, kizárja bizonyos elméletét az elmének. A fizikai determinizmus és a pszichológiai inde-

terminizmus együttesen ellentmond az ún. erős fizikalizmusnak, jelesül a típus-azonosság elméletnek, amely szerint a mentális tulajdonságok fizikai tulajdonságok. A következők miatt. A pszichológiai indeterminizmus megengedi, hogy duplikátum-világokban levő mentális duplikátumok eltérjenek mentális tulajdonságaikban adott t időpontot követően. A típus-azonosság elméletből következik, hogy a mentális duplikátumok fizikai duplikátumok is. A fizikai determinizmus viszont nem engedi meg, hogy duplikátum-világokban levő fizikai duplikátumok eltérjenek fizikai tulajdonságaikban t időpontot követően.

Visszatérve, Huoranszkinak két oka van (2) elvetésére. Az egyik a *kondicionális elemzés*, amely eleve 'még-ha' kompatibilista nézet. Az *analysans* (S másképp cselekedett volna most, ha korábban úgy dönt, és...) lényegében azt mondja, hogy ha a múlt másmilyen lett volna (ha S korábban úgy dönt, és...), akkor a jelen másmilyen lenne (S másképp cselekedett volna most), amely tökéletesen konzisztens a determinista állításával, miszerint a jelen nem lehetne másmilyen anélkül, hogy a múlt ne lett volna másmilyen. Ha tehát, a kondicionális elemzés igaz, akkor (2) hamis.

A másik ok az, hogy a (2) mellett szóló legfontosabb inkompatibilista érv, a *következmény-érv hibás*. Az érv röviden a következő. Ha a fizikai determinizmus igaz, akkor minden cselekedetünk a természeti törvények és a messzi múlt *következménye*. De nem rajtunk múlik, hogy mi történt a születésünk előtt, sem az, hogy mik a természeti törvények. Tehát a következményeik, így a saját cselekedeteink sem rajtunk múlnak. Peter van Inwagen három változatát is kidolgozta az érvnek (vö. Peter van Inwagen: *An Essay on Free Will*. Clarendon Press, Oxford, 1983.), melyek közül Huoranszki a két legrelevánsabbat tárgyalja. Lássuk az egyiket!

- (1) Szükségszerű, hogy P_0 és L igazságából logikailag következik P igazsága.
(Ahol ' P_0 ' mondat az univerzum egy korábbi, t_0 -beli fizikai állapotára vonatkozó összes

igaz kijelentés konjunkcióját fejezi ki, ' L ' mondat a fizikai törvények konjunkcióját fejezi ki és ' P ' mondat az univerzum jelen állapotára vonatkozó tetszőleges kijelentést fejez ki. (1) a determinizmus definíciójából következik.)

- (2) Ha szükségszerű, hogy p , akkor senkinek nincs és soha nem is volt választása abban, hogy p .
∴ (3) Senkinek nincs és soha nem is volt választása abban, hogy P_0 és L igazságából következik P igazsága.
(4) Senkinek nincs és soha nem is volt választása abban, hogy P_0 és L igaz.
(5) Ha senkinek nincs és soha nem is volt választása abban, hogy p és senkinek nincs és soha nem is volt választása abban, hogy *ha p , akkor q* , akkor senkinek nincs és soha nem is volt választása abban, hogy q .
∴ (6) Senkinek nincs és soha nem is volt választása abban, hogy P igaz.

Huoranszki egyetért azokkal, akik szerint a legkétségesebb az érvben az (5) premissza, ami azt fejezi ki, hogy a 'senkinek nincs és soha nem is volt választása abban, hogy' ('*no one has or ever had a choice about*') modális operátor zárt a logikai következményekre nézve. Még van Inwagen is elismeri, hogy (5) kétséges, ám szerint még mindig nyilvánvalóbb, mint a kompatibilizmus, és nekünk a nyilvánvalóbbat kell preferálni. Huoranszki abban egyetért, hogy a nyilvánvalóbbat kell preferálni, ám szerinte (5) egyáltalán nem nyilvánvaló még az operátor legtermészetesebb értelmezései esetében sem.

Az operátor legtermészetesebb értelmezései azok, amelyek esetében (4) triviálisan igaz. Huoranszki szerint a legtermészetesebb interpretációja (4) premisszának az, hogy senki sem képes befolyásolni (igazzá vagy hamissá tenni) a törvényeket és a múltat a választása vagy döntése révén. Ám ekkor ugyanígy kell értelmezni a (6) konklúziót is: senki sem képes befolyásolni a jelent vagy a jövőt a választása vagy döntése révén. Ez azonban nem más, mint *fatalizmus*, amely sze-

rint logikailag lehetetlen a jelent vagy a jövőt befolyásolni a döntéseinkkel. Mivel maguk az inkompatibilisták sem gondolják azt, hogy a determinizmus implikálja a fatalizmust, ezért az oksági befolyásolásra való képtelenség logikai zártságát kifejező (5) egész egyszerűen hamis.

Egy másik kézenfekvő interpretációja (4) premisszának Huoranszki szerint az, hogy senki sem képes a múltra vagy a törvényekre vonatkozóan *döntéseket hozni*. Hiszen senki sem képes pszichológiailag arra, hogy döntést hozzon olyasmiben, amiről úgy gondolja, hogy nem rajta múlik. Ám ekkor (6) így értendő: senki sem képes pszichológiailag döntéseket hozni a jelenlét és a jövővel kapcsolatosan. Mivel ez triviálisan hamis, ezért a pszichológiai döntésképtelenség logikai zártságát kifejező (5) megint csak nem lehet igaz.

Megjegyezném, hogy akad azért olyan interpretáció is, amely hasonlóan természetes és nem vezet fatalizmushoz. Ilyen például Bernard Berofsky javaslata, mely szerint (4) úgy értendő, hogy nem vagyok képes megváltoztatni (hamissá tenni) a múltat és a természeti törvényeket (Bernard Berofsky: *Ifs, Cans, and Free Will: The Issues*. In: Robert Kane [ed.]: *The Oxford Handbook of Free Will*. Oxford University Press, Oxford, 2002. 181–201. old.). A következmény-érv ekkor úgy festene, hogy nem vagyok képes változtatni a jövőn, mert nem vagyok képes változtatni a múlton és a törvényeken, melyeknek amaz a következménye. Abból azonban, hogy nem vagyok képes változtatni a jövőn, nem következik Berofsky szerint az, hogy nem vagyok képes befolyásolni (igazzá tenni) a jövőt (*pace fatalizmus*). Szerinte ugyanis igazzá tehetek olyan mondatot, amelyet nem tudok hamissá tenni. Hogyan lehetséges ez? Berofsky feltételezi, hogy a *vágyaink* cselekedeteink okai. Ha a mentális állapotokat a múlt és a természeti törvények determinálják, akkor egyrészt a cselekedet okságilag függ a vágytól, másrészt a cselekedetet nem áll módunkban nem végrehajtani, hiszen nincs ilyen vágyunk adott múlt és természeti törvények mellett. Mindez persze nem ellentetés Huoranszkival

szemben, aki nem fogadja el sem azt, hogy vágyaink alapján cselekszünk, sem azt, hogy pszichológiailag determináltak lennének döntéseink.

IV. ELLENVETÉSEK

Két ellenvetésem van Huoranszki kondicionális elemzésével szemben, amely, mint láttuk a következő:

S szabad akarattal rendelkezik abban az értelemben, hogy képes lett volna végrehajtani egy aktuálisan végre nem hajtott A cselekedetet t időben akkor és csak akkor, ha S A -t cselekedte volna t -kor, ha (1) S úgy döntött volna és (2) nem változott meg abban a képességében, hogy végrehajtsa A -t t -kor és (3) nem változott meg abban a képességében, hogy döntsön arról, végrehajtsa-e A -t t -kor vagy sem.

Az egyik az, hogy a (2) feltétel ördögien körkörössé (*circulus vitiosus*) teszi az elemzést. A másik az, hogy a (3) feltétel aláassa Huoranszki kompatibilizmusát.

1. Lássuk előbb a körbenforgás problémáját. Huoranszki is tisztában van a körkörösséggel, de ártalmatlannak tekinti:

Ám a szabad akarathoz szükséges a képességeink megtartása, abban az értelemben, hogy a körülmények, amelyekben manifesztálódnak nem hozhatják létre őket (vagy fordítva, nem szüntethetik meg őket). Nos, ezt a feltételt csak úgy lehet kifejezni, ha az *analysans*unk utalást tesz a kérdéses képességre. Ez az utalás azonban ártalmatlan és nem teszi az elemzésünket ördögien körkörössé. A képesség második felbukkanása az *analysans*ban csupán ahhoz a kikötéshez kell, hogy bármire is utaljon az *analysandum*, azok nem változnak meg az *analysans*ban meghatározott körülmények között. És azoknak a körülményeknek a megadása, melyekben a képesség manifesztálna, tartalmazhatja az utalást, anélkül, hogy az elemzés ettől uninformatív válna. [...] És megvilágíthatjuk a szabad akarat jelentését a releváns kondicionális-

sal még akkor is, ha az *analysans* visszautal az *analysandum*ra. (68–69. old.)

Huoranszki tehát nem tagadja, hogy (2) körbenforgóvá teszi az elemzését. Amit tagad, az az, hogy ördögien körbenforgóvá tenné az elemzését. Szerinte ez a feltétel egy fontos kikötést fogalmaz meg a vizsgált képességekkel kapcsolatban, melyet nem lehetne megfogalmazni anélkül, hogy ne tennénk utalást rájuk. Az utalás azonban önmagában még nem teszi az elemzést ördögien körkörössé és uninformatívá.

Ám a problémát nem az utalás okozza önmagában, hanem a kikötés. Annak feltételeként, hogy az ágens rendelkezik A megtételének képességével t időpontban, (2) azt állítja, hogy az ágens *nem változik meg* A megtételének képességében t -kor. Induljunk ki abból, hogy mit jelentene az, ha az ágens megváltozna a releváns képességében:

S megváltozik A megtételének képességében t -kor akkor és csak akkor, ha (i) S elveszíti A megtételének képességét t -kor vagy (ii) S szert tesz A megtételének képességére t -kor.

Mivel csak olyan tulajdonságot veszíthetünk el, amellyel rendelkezünk és csak olyan tulajdonságra tehetünk szert, amellyel nem rendelkezünk, ezért az iménti egyenértékű ezzel:

S megváltozik A megtételének képességében t -kor akkor és csak akkor, ha (i') S rendelkezett A megtételének képességével t előtt, de nem rendelkezik már vele t -kor vagy (ii') S nem rendelkezett A megtételének képességével t előtt, de rendelkezik már vele t -kor.

Mivel diszjunkcióról van szó, ezért ha bármelyik, (i') vagy (ii') igaz, akkor S változásáról beszélünk, amely esetben nem teljesül annak szükséges feltétele, hogy S képes A megtételére t -kor. Ahhoz, tehát, hogy S képes legyen A megtételére, arra van szükség, hogy mindkettő, (i') és (ii') is hamis legyen. Mivel (i') és

(ii') konjunkciók, ezért elég, ha egyik tagjuk hamis ahhoz, hogy hamisak legyenek. Az világos, hogy (i') és (ii') első tagja nem lehet egyszerre hamis, hiszen egymás ellentétei. Hasonlóképpen, második tagjuk sem lehet egyszerre hamis. Marad két lehetőség: vagy (i') első és (ii') második tagja hamis, vagy (i') második és (ii') első tagja hamis. Az első esetben S sohasem rendelkezik A megtételének képességével, sem t előtt, sem t -kor. Mivel elég különös volna, ha az utóbbi szükséges feltétele lehetne annak, hogy S képes legyen A megtételére t -kor, ezért nyugodtan kizárhatjuk. Marad, tehát a második eset, amelyre (2)-t átfogalmazhatjuk:

(2') S rendelkezett A megtételének képességével t előtt és S rendelkezik vele t -kor.

De hát épp az a kérdés, amit (2') állít! Mi az, rendelkezni egy képességgel egy meghatározott időpontban? Amire nem informatív válasz az, hogy egyebek mellett a képességgel való rendelkezés abban az időpontban és azt megelőzően. Más szóval, az elemzés, úgy tűnik, erre redukálódik, ami ördögien körbenforgó és üres:

S képes A -ra t -kor akkor és csak akkor, ha S A -t tenné t -kor, ha S úgy döntene, és..., és S képes A -ra t -kor.

2. Másik ellenvetésem a (3) feltételt érinti. Huoranszki harmadik feltétele hasonló Moore második feltételéhez, amennyiben mindkettő azt fogalmazza meg, hogy az ágens képes lett volna másképp dönteni. Azért van szükség erre a feltételre, hogy ki lehessen védeni azt a sztenderd ellenvetést a kondicionális elemzéssel szemben, hogy ha S nem dönthetett volna másképp, akkor nem is cselekedhetett volna másképp, noha S másképp cselekedett volna, ha úgy döntött volna. Lehrer példájánál maradva, nem vehettél volna a cukorkákból, mert képtelen lettél volna úgy dönteni, noha ettől még igaz, hogy ha úgy döntöttél volna, akkor vettél volna a cukorkákból.

Moore ezt a döntési képességet mindjárt kondicionális formában

fogalmazza meg: 'S másképp döntött volna, ha úgy döntött volna, hogy másképp dönt.' Huoranszki azonban elutasítja az alternatív döntés képességének bármiféle elemzését, legfőképp kondicionális elemzését, amely Moore elemzését végtelen regresszusba taszítja. Huoranszki ugyanis nyíltan elutasítja Moore két feltételezését, melyek szerint a másképp cselekvés képességének elemzéséhez szükség van a másképp döntés képességének elemzésére is, és a másképp döntés képességét is kondicionális elemzéssel kell megadni.

Huoranszki az alternatív döntés képességét primitív képességnek tekinti. Ahogy kihangsúlyozza, saját kondicionális elemzése nem kíván *reduktív elemzése* lenni a szabad akarat képességének. Ám ezt nem tekinti elemzése hibájának, mert szerinte a szabad akarat reduktív elemzése nem is lehetséges. Ez egyébként összhangban áll azzal, ami az előszóból elég világosan kiderül, hogy Huoranszki az *erő-alapú (power-based)* ontológia képviselője, amely szerint a diszpozíciók, erők, képességek fundamentális létezők, amelyek nem redukálhatók másmilyen entitásokra, de amelyekre másmilyen entitások (például a tulajdonságok, vagy a modalitások) redukálhatók.

Az alternatív döntés képességének primitív mivolta azonban problémát jelent Huoranszki kompatibilizmusa számára. Vegyük előbb a másképp

cselekvés képességét. Ez a képesség *prima facie* inkompatibilisnak tűnik a fizikai determinizmussal. Ha valaki rendelkezik a másképp cselekvés képességével egy adott időpontban, akkor az azt jelenti, hogy abban az időpontban módjában állt volna nem azt tenni, amit ténylegesen tett. A fizikai determinizmus szerint viszont az univerzum teljes fizikai állapota abban az időpontban az univerzum megelőző teljes fizikai állapotának és a természeti törvényeknek a következménye, így nem lehet másmilyen, mint amilyen, anélkül, hogy a megelőző állapota ne lett volna másmilyen vagy a természeti törvények ne lettek volna mások. Mivel adott volt a múlt és a természeti törvények, ezért az ágensnek nem állt módjában mást tenni, mint amit ténylegesen tett. A kondicionális elemzés orvosolja ezt a problémát, mondván, hogy abban az értelemben állt módjában az ágensnek mást tenni, hogy mást tett volna adott időpontban, ha *korábban másként* dönt – ami teljesen összhangban van a determinista követelménnyel.

Nem látom, hogy miben lenne más a helyzet a másképp döntés képességével. Döntést hozni egy mentális aktus, ami az, ami, egy mentális esemény. Nem ésszerűtlen feltételezés, hogy egy cselekedet megtétele melletti döntés és a nem megtétele melletti döntés különböző típusú mentális események, hiszen mást okoznak. Az egyik a cselekedet megtételéhez vezet,

a másik nem. Mármost ha a mentális legalább nomologikusan szuperveniál a fizikain, akkor a mentális különbségek fizikai különbséggel járnak. Következésképp, az alternatív döntés nem csak mentális különbséggel jár, hanem fizikaival is. Ha az ágens másképp döntött volna, mint ahogy ténylegesen döntött egy adott időpontban, akkor ez egyúttal azt is jelenti, hogy az univerzum teljes fizikai állapota másmilyen lett volna abban az időpontban. Ezt a fizikai determinizmus csak abban az esetben engedi meg, ha az ágens alternatív döntését valamilyen múltbeli eltérés előzte meg. Ehhez a döntési képesség kondicionális elemzésére volna szükség, amelyet viszont Huoranszki elutasít. Így azonban az alternatív döntési képesség inkompatibilisnek tűnik a fizikai determinizmussal. Márpedig, ha ez a képesség inkompatibilis a fizikai determinizmussal, akkor értelemszerűen az is inkompatibilis a fizikai determinizmussal, aminek részét képezi, és ez a szabad akarat. Csöbörből vödörbe! Moore az alternatív döntés képességéről kondicionális elemzést ad, ami regresszushoz vezet, és még egyéb bajok is vannak vele. De Huoranszki megoldása sem jobb, hiszen a döntési képesség primitív mivolta aláássa a szabad akaratról alkotott kompatibilista felfogását.

BÁCS GÁBOR

